

Markanchikpa yachayninkuna

Saberes de los pueblos - Quechua central

PERÚ

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Desarrolla procesos autónomos de aprendizaje.

Se **reconoce** como persona valiosa y se identifica con su cultura en diferentes contextos.

Gestiona proyectos de manera ética.

Interpreta la realidad y toma decisiones con conocimientos matemáticos.

Propicia la vida en democracia comprendiendo los procesos históricos y sociales.

Indaga y comprende el mundo natural y artificial utilizando conocimientos científicos en diálogo con saberes locales.

Perfil de egreso

Se **comunica** en su lengua materna, en castellano como segunda lengua y en inglés como lengua extranjera.

Aprovecha responsablemente las tecnologías.

Comprende y aprecia la dimensión espiritual y religiosa.

Aprecia manifestaciones artístico-culturales y crea proyectos de arte.

Practica una vida activa y saludable.

Currículo
N a c i o n a l

Markanchikpa yachayninkuna

Saberes de los pueblos - Quechua central

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Interculturalidad Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito Rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

Ñawinchana maytu: Markanchikpa yachayninkuna **Saberes de los pueblos - Quechua central**

©Ministerio de Educación
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición digital, 2021

Qillqaqkuna

Eliseo Alvarado Caushi, Rolando Roca Zarzoza, Jhoselyn Claudia Chauca Leyva, Helen Yanett Paucar Osorio, Yuly Alicia Cadillo Tarazona, Benji Brandon Celmi Sucazaca, Leidy Felyna Rosales Gonzales, Jeny Elvira Rosas Julca, Mónica Fiorella Beas Villafuerte, Yoselin Vanesa García Espinoza, Susy Maribel Armas Pajuelo, Yesenia Mary Luz Charqui Tarazona, Luz Yda Brito Gonzales, Rossana Cecilia Maguiña Salazar, Mirta Carranza Príncipe, Edgar Rolando Santiago Bernardo

Qillqaynin qawaq

Cervantes Julca Guerrero

(Digeibira - DEIB) - Llapam uryaychaw yanapaq

Humberto Avelino León Huarac

Maytu tupachiq

Mercy Kary Bruno López

Siqikuna

Digeibira-DEIB nishqanpa siqinkuna

Qillqashqa rikapaq

María Teresa Lavado Y Fernández, Franklin Espinoza Bustante

2021-00589 yupawan Perú Suyupa hatun Ñawinchana Wasinchaw Churashqa

Kay maytutaqa ruraqkunapa mana shiminwanqa, manami pipis mirachinmantsu.
Perú suyuchaw mirachishqa / Impreso en el Perú / *Printed in Peru*

Riqichikuy

Kuyashqa yachakuqkuna:

Llapan suyu markankunapami achka yachayninkuna kayaapun, wakinkunapanaqa achka kuti pachak watakunapitanami kawan, kay yachaykunaqa shimillapapis rimakashqami, runakunapa tukuy ruraykunawanpis mushuq kastapita qipa mushuq kastakunamanmi imaypis aywashqa.

Llapan suyukunachawmi patsa achachayqa maakukan, chay achachay yaykamushqanpitami qipa watakunamanqa patsapis tikraykanna, *Plataforma Intergubernamental sobre Diversidad Biológica y Servicios de los Ecosistemas* nishqanqa *Organización de las Naciones Unidas* nishqanmi qatichin, kaymi llapan suyuchaw markakunapa yachayninkunata riqichikushqa, kayqa tukuy laaya kawaq hachakunatawan ashmakunata shumaq waataynintami rikaachikun, hinaman kay patsachaw kawayashqantapismi riqichikun.

Markakunachaw llapan yachaqkunami (warmikunawan ullqkunapis), imanawpa patsamamawan waatanakuyta, hacha-hachakunapa kawayninta, wakinkunatapis musyayan. Kay markakunachaw taakuq runakuna, kay llapan yachaykunata iñishirninmi, tukuy yachaq ayllukunaman pushayashqa, kayqa llapan runakuna patsamamawan allilla waatanakushpa kawakuyninmi. Ayllukunapa, markakunapa llapan yachayninkunaqa, kanan qipa yachaq runakunapa yachayninkunanawpis, allaapa allimi (kallpayuqmi) kayan. Musyanqanchiknawpis kay unay (ñawpa) kikin ayllukunapa yachayninkunaqa llapan suyukunachaw taakuq runakunapa hatun chawaarunkunatami (*problemakuna* nishqantami) alliyaachinqa.

Educación Intercultural Bilingüe nishqan umalliqninmi, kay qillqashqa maytupita patsaymi, yachakuyta makyariyaashunki (aaniyaashunki), kaypa ñawinchayninwan ayllukunapa llapan yachayninkunata alliq riqiriyaanaykipaq, chaynawpa taytaykikunawan, mamaykikunawan, awiluykikunawan kay llapan yachaykuna wiñananpaq, hatunyaananpaqpis, hinamanpis, kay yachaykunaqa llapan qipa mushuq kastakuna shamuqpaqpis allimi kanqa.

Yarpaykuna

Kay maytuchawqa tukuy niraq shimikunatami tarishun, kaykuna kayan: ayllu shimikuna, niykur kikin shimikunapis. Kay llapan shimikunaqa allaapa allimi kayan yachakunapaq.

Ayllu shimikuna

- *chipsha ~ chipi ~ wishpa
- *aruy ~ uryay ~ llamkay
- *shipash ~ pashña ~ rahaq ~ chiina
- *qutsu ~ taki
- *piqa ~ uma
- *waquy ~ makallay
- *awmi ~ ari
- *inti ~ rupay
- *papa ~ akshu

Kikin shimikuna

- *shuti ~ suti ~ huti ~ uti
- *runa ~ nuna ~ luna
- *ñawi ~ nawi
- *puñuy ~ punuy
- *kimsa ~ kima
- *suqta ~ huqta ~ uqta
- *pusaq ~ puwaq
- *qasa ~ qaha ~ qahapa
- *wasi ~ wahi ~ wayi
- *sara ~ hara ~ ara
- *sacha ~ hacha
- *sallqa ~ hallqa ~ allqa
- *chaka ~ tsaka ~ saka
- *chuku ~ tsuku ~ suku
- *chuqllu ~ tsuqllu ~ suqllu
- *chakwa ~ tsakwa ~ sakwa
- *achka ~ atska ~ aska
- *ñawinchay ~ ñawintsay ~ ñawinsay
- *ñiqichay ~ ñiqitsay ~ ñiqisay
- *lluychu ~ luychu
- *ñuqa ~ nuqa
- *ñawi ~ nawi
- *chay rumi ~ tsay rumi ~ say rumi ~ hay rumi
- *pacha ~ patsa ~ pasa
- *markanchik ~ markanchi ~ markantsik ~ markantsi ~ markansi
- *-nchik ~ -nchi ~ -ntsik ~ -ntsi ~ -nsi
- *trawpi ~ chawpi
- *trusku ~ chusku
- *patra ~ pacha
- *yatrachikuq ~ yachachikuq ~ yachatsikuq ~ yachasikuq
- *chaytraw ~ chaychaw ~ tsaychaw ~ saychaw

Kay maytuqa chawpi qichwapa achawayanwanmi qillqashqa. Kaykuna kayan: <a, aa, ch, i, ii, h, k, l, ll, m, n, ñ, p, q, r, s, sh, t, ts, u, uu, w, y>. Niykur <tr> qillqapis. Kay qillqaqa wakin markakunachaw /ç/ retrofleja luqyayuqkunapaqmi. Kaytaqa wakinkuna qillqayan čh, chr qillqakunawanmi. Kananqa R.M. N° 1218-85-ED, kamashqanwanmi qillqashun.

Rikachikuq qaqlla

Paqarisha markachaw ayapa willakuyninkuna	9
Monterrey markachaw wanuypaq willakuykuna.....	15
Santa Cruz markachaw wañuypaq willakuyninkuna	22
Monterreychaw aya pampay	28
Pampaq markachaw ranya ashmakunata rikayanqan	33
Warupchaw hampi qurakuna.....	39
Hawnachaw waytawan shuqmakuy.....	44
Ashmakunawan shuqmakuy.....	50
Mushuq markachaw hampikuq ashmakuna	56
Huarazchaw papa, sara muruy churay	62
Aytsa mikuykuna churakuy	67
Patsamamata qaray	71
Kurwas markachaw tupuykuna.....	74
Huacaybamba markachaw qatichikuy	79
Ruraykunapa willaynin	85
Patsamamapa willakuynin.....	86
Puspa willakuy	88

Murukuypa willayninkuna.....	90
Mikuykuna puquqta maakuchikuqkuna.....	92
Markanchikchaw ruraykuna	94
Ayllunchikpa rurayninkuna.....	95
Murukuyninchikta waatay	96
Papa allaychaw mikuykuna	99
Papa churakuy	100
Wayrana pampa ruray.....	102
Tsaki mikuykuna churapakuy.....	104
Kurpus Kristi Raymi	107
Intiraymi.....	109
Yanapanakushpa ruraykuna	111
Wasi ruray.....	113
Wasi qatay	115
Kaallichaw wasi ruray.....	119
Ashmakuna waatay.....	120
Millwa rutuy.....	122
Millwa puchkay (putsKay).....	125

Millwa tiñiy	128
Markanchikpa awayninkuna	130
Huk markakunapa awayninkuna	132
Chakra chakmay (tsakmay)	134
Chakra wanutay	136
Aya Raymi	138
Markanchikpa mikuyninkuna	140
Papa tuqush	141
Sarapita tikrashqa mikuykuna	143
Shura	146
Aswa ruray	147
Qishyapita hampikuy	148
Qaha killa	149
Chuqa qishya	150
Pacha nanay	151
Shuqmawan hampikuy	152
Coronavirus qishya	155
Usya patsachaw anti runapa kawaynin	157

Paqarisha markachaw ayapa willakuyninkuna

Rolando Roca Zarzoza

1. Huknillan ñawin¹ kichashqa aya

Kay markachawqa allaapami ayata manchayan. Manchayan, ayapa ñawin kicharaqtami, kichararqashi imatapis willakun. Alli aya kirqash ishkan ñawin wichqashqa kanman. Alli wañukuyqashi ishkan ñawi wichqay. Alli wichqashqa karllashi wak patsapa mana mantsatsikushpa aywakuyan, manaqashi kay patsachaw pantakushqa mantsatsikur purin.

Chaymi² kay marka runakuna³ ayapa ñawin kicharaqpaq kaynaw willakuyan: “Ama ayamanqa ñawin kicharaykaptin witipuytsu, ama ichikllapapis qaqlanta rikaykuytsu, ama qiwsiyllapapis ñawintaqa rikaytsu, chay ayaqa yanaqintami ashiykan, yanaqinpaqtaq akraykushunkiman”. Paqarishakunapaqqa kaynaw huknillan ñawin kicharaqgashi kaykunata willakun:

- Pipis, ayapa yawar mayinshi, yanasanshi, marka mayinshi wañukunqa.

- Yanaqintashi ashiykan, manashi hapallanllaqa aywakuyta munantsu.

Chay willakuykunata musyarmi Paqarisha runakuna, mana pitapis yanaqinpaq akrananpaq ayapa ñawinta saslla wichqapuyan manaqa imawanpis tsapapuyan. Niykurmi mana pitapis apakunanpaq

---

¹nawi. ²tsay ~ say ~ hay. ³nuna ~ luna

waraypa risapaayan, shutinchaw qutsuyan, biilan churapuyan. KaytamiAya shuqay niyan. Chaynaw rurayaptinraqshi ankupaakur kikinlla yanaqinnaq kushishqa aywakun.

Wakinkunanamihukllaylla ayapa ñawi kicharaqpaq kaymanpana willakuyan: “Kay ayaqa allaapa hutsallikushqa karmi pampatsaayaananta ashiykan”. Ñawinwanshi manaraq wak patsapa aywakur pampatsaayaananta munan, chayshi pipis paywan kaway patsachaw ahashqa (piñashqa) karnin ayanta pampatsaq aywanan. Alli pampatsashqa kaptinraqshi hupayninpis kushishqa aywakunqa, manaqashi waqar, mantsachikur kay kawaychaw kakunqa.

2. Ishkan ñawin kichashqa aya

Ayaqashi ishkan ñawinta wichqantsu imanpis pishiptyn, imatapis mañakuyta munar, pitapis pampatsaananta mañakuyta munar. Ayaqashi ishkan ñawinta kicharaachin kay patsachaw kawaynin pishishqa kaptin, manaraq alli kawar wañukushqa karnin. Kay wañukunaqa illaqpita wañukuqkunamikayan.

Wakinkunanamiwillakuyan ishkan ñawi kicharaptingashi yanaqinta ashir kaykan. Yanqinqashi yawar mayinlla kanan, hukqa mana. Chaynaw mana pitapis yanaqinpaq akrananpaq yawar mayinkuna manaraq alaptin imaykanawpis raslla wichqapuyan, mana wichqakaptinga huk yana ratashwanshi piqanta, ñawinta wankupuyan.

Rikanqanchiknawpis kay willakuykunachaw nimanchik⁴ imanaw aya mana wañunqanpaq, kay yarpaychawqa kawaq ayakunamikan. Kay witsan markachawqa ayaqa kawaykanraqshi, huk niraq kawayllatashi kawaykan mana parlar, mana purir, mana mikur, mana mallaqar; chay llapantaqa uhu patsachawnashi ruranqa: rimanqa, purinqa, mikunqa, pukllanqa, mallaqanqa, uryanqa, imaykata kay patsachawnaw ruranqannawlla.

⁴nimanchi ~ nimantsik ~ nimantsi ~ nimansi/-nchik ~ -nchi ~ -ntsik ~ -ntsi ~ -nsi

3. Sapraakunqan aya

Paqarishakunaqa kawaq runapa qaranchawshi wañuyta riqiyan. Pipis wañuqpaq karqashi –warmipis, ullqupis– qaqlachaw sapraakuyan, ichishaq mana rikayllapa saprakunashi unayllatayan yuripakuyan. Chayta musyarshi piy qishyaptapis qaqlachaw riqiyannashi kachakaan, wañukunan kaqtapis.

¿Imanawmi paqarishakuna qaqlachaw wañuy kanqanta riqiyan? Qaranchikqashi kawayllachaw willakun, chaytashi yawar mayinchikkuna riqiyaanan, niykur hampiyaamaananchik. Mana chaynaw kaptinqashi allaapa qallayashqa ayanchik kay patsapita aywakunqa: –“Musyaykar hampiyaamashqatsu”– nirnin. ¿Imanawtaq musyayan huk aya qallayashqa kanqantaqa? Qallayashqa kanqantaqa ayapa ñawinchawshi rikayan, ñawinshi willchirarraq waqanaraykan kaykan. Chaynawshi willakuyan.

Kanan rikarishun imanaw, 1990 wata kinranpa huk wañushqa warmipaq huk chakwan kaynaw willakamunqanta:

“Ñuqaqa Yanamachaw 29 hunaq, agosto killachaw paywan tinkurqaa. Allaw payqa allaapa shumaq llututu qaqlamikaykarqan. Chaypitanamihuk killata tinkuyarqaa, chaymi qaqlanchaw shapraakushqata rikarqaa, payqa wañuykunqachi ima, nirqaa. Manamiichikllapapis yarparqaatsu pay wañukunanpaq kaqtaqa, itsachi chayta musyarqa ima hapiwanpis *salvayanmanchi* karqan”.

Imanawmi kay willakuy yarpaychaw Anti patsa runakunapaq chaynawllaqa manashi pipis wañukunmantsu. Paykunapaqqash, kay patsa runakunapaq, achka kaway naani kan. Kay naaniqashi manashi hukllayllatsu; chayshi shallqapa willakuyninta riqirqa wañuy pita qishpishwanshi, rataqushwanshi. Wañuyqa manashi chaynawllatsu

chaamun, munashqaqa hukpis rantinchikshi wañunman (rantinpaakuy, ñuqanchikpa shutinchikchaw wañuq: huk haka, huk wallpa, huk tuku imayka niraq ranya ashmakuna). Kay yarpaychawqa kikinichikshi kawayta ruranchik, manashi kultuura *occidental*chawnawtsu hukllaylla wañuy patsa wañuy naani kan: huk *destino* niyanqan.

4. Ayapa shillun wiñay

Kay markachaw kawaqkunaminiyan, ‘ayapaqa shillunqa wiñanmi’. Chayshi manaraq kaahanman wiñarnin makin, chakin shilluta rutupuyan. Mana rutupuyaptinqashi shillunkuna allaapa wiñarnin kuruman tikrakuyan; chaynaw karshi supay rikuq kayan, chaynaw tikrashqata *Dios*ninchik manashi chaskintsu, chayshi hupaynin waqar, mantsatsikur hinantin patsachaw shuqayta ashir purin.

Kay marka runakunapaqqa shillun wiñaywanshi aya yawar mayinkunata imatapis willayta munan; willanmanshi mana paypaq waqayaananpaq, shumaqlla kawakuyaananpaq, manaqa shillu kalduta allaapa llakikuq yawar mayinkuna upuyaananpashis munan, chayshi saslla allaapa wiñaykun.

Chay shillu rutushqata aylluykurshi wallpa kalduman, ima kashkimanpis manaqa *cefé*chaw, ima yakuchawpis alli puwarkatsir allaapa llakikuq kaq yarwar mayinkunata, mana maakutsiyllapa uputsiyan; chayshi aya shillu kalduwan shunqunkuna rumiyaayan, llakirninpis waqayannatsu. Chaynawshi raslla qunqakaayanpis.

5. Lasaq aya

Musyaymi wañuyqa llapanchikpaqmi shamun. Llapanchikmi wañuytaqa mantsanchik, manamichaynawllaqa awninchiktsu. Pipis maqtallaraq, shipashllaraq kar wañukurqa manashi wak patsapa aywakuyta awniyanllatsu; mana kawaninta kay patsachaw

ushashqa karnin. Pipis kay patsachaw kawaytashi ushanman, manashi chaynawllaqa wak patsapa aywakunmantsu; chaynaw karqashi kawayninta yaqatsishqa, yaqay kawayta kawashqa.

Ĕlmanawshi musyanchik huk aya wañuyninta mana awninqa kanqanta? Paqarishakunaqa kaynawmi niyan: “Aya hamananman apayaptinshi allaapa lasan, chay lasayninwanshi mana munayninta willaykaamanchik. Kay patsachawshi imaykanawpis kawayninta ushayta munan, chayshi allaapa tsarakun”.

Wakinnamiaya lasanqanta hukmanpa kaayiyen. Ayaqa manashi mana aywakuyta munarllatsu lasan. Ayaqashi lasan pipis pampatsaananta munar; pitapis kay patsa kawayninchaw ashashqa, piñatsishqa karninmi. Hukkunanaminiyan, ayaqa allaapa lasan hutsasapa kashqa karnin, hutsaqashi allaapa lasaykun, chayshi lasaynin manaqashi ancash ancash kanan. Chaynaw allaapa lasarqa musyaynash, kay patsachawshi yana *almanaw* matsatsikur purinqa.

6. Aya pamparanqan pukukay

Musyanqanchiknawpis aya pampayqa apu mallkita uhu patsaman churaymi; chaymi mana lluta patsallachawtsu uchkuta rurayaan, alli chukru, tsaki patsashi kanan. Pampaywanqa ayatashi wak patsaman huk kawaynin kananpaq kachanchik. Chayshi alli kushishqa kay patsapita aywakunanpaqqa imaykan kaahanman churapuyan: mikuynin, aswan, kukan, matin, mankan, qatan, latsapan, imayka arukunan, imayka yachanqan siktakunata.

Ayaqa mallki apush. Mallki apu kaptinshi supay aytsanpaq pampashqa kaykaptin suwanman –chaynawmi yarpaayan– Ĕlmanawmi musyayan supay suwashqantaqa? Pamparanqan patsashi uchukashqa (pukukashqa) waraamun, patsa rurinllapashi *infiernuman* rakchakuna apakuyashqa. Mananashi chay aya, aya hamanchaw pamparannatsu.

¿Imanirtaq supay ayata apakunman? Kay tapuypaq Paqarishakunapa kima yaskiyninkuna kayaapun: 1) Patsata uchkuykaayaptin supay yaykushqa kaptin, chayqa supaytawan pampayashqa; 2) Pampayanqan patsaman *agua benditata* mana wiñayashqa kaptin, supayqashi *agua benditata* allaapa mantsan; 3) Allaapa hutsasapa chay aya kasha kaptin, chayshi supay ayapa shunqunchaw aywashqa.

Patsaatsiy

Paqarishachawqa qullanan runakunanawllaraqmi wakin yarpaayan. Paykunapaq ayaqa manashi wañushqatsu, kawaykanraqshi. Paykunapaq wañuyqa wak patsaman kawaq aywakuyllash. Chaynaw kawayyuq karshi '*wañushqa*' kaykar ima munanqantapis willakun, chayshi yawar mayinkuna aya willakuyninta ñawinchayta yachayaan, maakayaan.

Kaynaw yarpayta alli kaayita munarqa chay yarpaychawmi yarpaananchik. Mana chaynaw karqa manamishumaq kaayishuntsu, hukmanpamiimatapis rikashun; mana alli ruraymi nishunmi. Maakunanchikmi hinantin markakunachaw manamichaynawllatsu kaway, kaway rikay, shallqa aputsiy, imaykakunapis.

Monterrey markachaw wanuypaq willakuykuna

Jeny Elvira Rosas Julca

1. Monterreychaw ashmakuna wanuypaq willakuqkuna

Monterreychaw achkamiwañuypaq willakuykuna kan. Kay marka runakunapaq imayka ashmakunashi willakuyan: allqu, kakash, tuku, aya hancha, waychaw, imayka. Rikarishun:

1.1. Allqupa willakuynin

Kay ashmaqa wasitami taapan, runakunatami michir (mitsir) yanapan. Kay markachawqa tukuy niraqmi kan: yana, luyaq, mullu mullu, ayawma, musqu; hatun, takshapis kanmi.

Payqa ampipa pipis warunanpaq willakun; –iAwaw!, iAwaw! iAwaw! iAwaw!– nishpa antsaknaw waqachan, chayta runan runan wañunanpaqshi. Wakinnami allqu waqachan haapa runa wañunanpaq niyan, manaqa pipis chay markachaw taaraqshi wañukullanqa. Chaymi runan waqachaqta wiyarqa wasipita⁵ qarqur, allquta qayapan manaqa shukshuwan, rumiwan karpis mantsakaachin. Chaynashi waqachantsu, chaynaw allqu upaallaptinga manashi imapis pasakuntsu, niyanmi; manatsun runanta kaasun, chayqa wañuyshi chay wasiman manaqa pimanpis chanqa. Kaynaw, nirmi kay markakuna yachayninkunachaw willakuyan.

---

⁵wayi ~ wahi

Wakinnamiallqu waqachaqa wiyar, hupayta rikarchi waqachan;
papis qishyaykaqpa hupayninchi yupinta ayllur puriykan,
niyan. Chay yupi aylluq hupayta rikarninshi allqu wamayar
allaapa anchaypanaw waqachan.

Chaynawmi *Carmen Domínguez* (45 watayuq), warmi, willamanchik:

“Ñuqaqa ampipa allquta waqachaqa wiyarqa
allaapamimantsakaa, wasi rurinllapitami
qayapaa –iSaawa! iSaawa!– nishpa.
Mana allishi allqu waqachaqqa, chaynawmi
mamaapis taksha kayaptii willayaamarqan.
Chaynaw achka hunaq, paqaskunapa allaapa
waqachaptinqa pillapis qishyarnashi kaykan,
almanshi yupinta aylluykan, niykur chay
hunaqkunallanashi wañukunqa.”

1.2. Ranya kakash

Monterrey markachaw runakunaga kakashtaqa mikuyaananpaq
waatayan. Allinaw kaptinqa rantikuqmi qatuman apaykuyan,
chay qillaywannamiimatapis wasinkunachaw mikuyaananpaq
rantiyan: asukarta, kachita, fidyusta, asaytita, arusta,
frutakunata, *verdurata*, imaykata.

Paykunapa qarpayninkunachaw kay ashma quyallapash,
hunaqllapashi waqanman; ampipa waqarqashi wañuyta apamun,
wañuyqaqshi willakuykaamun. Ranyakur waqarqa huqta, qanchis,
puwaq, isqun uurashi waqan, chay patsashi wañuyta maakurnin
willakun. Chaynaw chay patsa kakashi waqaptinqashi wasiyuq
qishyananpaq, manaqa wañukunanpaqshi, chaynawmi niyan.

Ninqanchiknawpis kay kakashqa mana alli patsachaw waqarqa wañuypaqshi willakun, ranyakuykanshi. Chayshi mana wañuy pimanpis ishkinanpaq kakashta waqanqan hinalla ras wañurachiyān, chayshi wañuyninwan rantinpaakur wañuy shamuqta tsapar apakun, mana chayta rurayaptinga waataqninpa wasinchawshi pipis wañunqa.

1.3. Tuku waqay

Kay ashmaqa hatun haapa pishqumi, mishipanawmi ñawin, ishkay mishi rinrin kapun. Payqa ampipan pawar purin, hunaqpaqa chusyaq hatun muntikunachawmi puñun, chaymi hunaqpaqa mana chaynawllaqa tarinatsu.

Tukuqa allaapa naya ashmash. Kay pishquqashi ampipa wasi nawpan muntikunachaw naya karqa huk, ishkay kuti allaapa waqan: –iTukuu! iTukuu!– nishpa. Chayshi wasiyuqkuna ullqukaq manaqa warmikaq mayqanpis wañuyanqa. Mana chaynaw karqa pipis chay marka mayinkunashi ushakaayanqa.

Monterey runakuna tukuta wiyarqa allaapamimantsakaayan; musyayannami wañukuy piman karpis shamunanta; kikinkunaman kar, yawar mayinkunaman kar, marka mayinkunaman karpis. Chayshi tukuta wirarqa runakuna qunpar, mantsakaachir imaykanawpis waqanqan patsapita qarquyaanan. Chaynaw mantsakar aywakurshi wañuywan aywakun, mananashi pimanpis *desgracia* ratanqanatsu, alli kawaymanshi kutiyanqa.

1.4. Wañuy purichiq aya hancha

Aya hancha niyashqan kuruqa chuspi rikuqmi, ichik hatun kanqanllami, yanawan ankashmi kay kuruqa. Paypis wañunapaqshi willakun. Kay kuruqashi illaqpita maychawpis yuripukun, chayshi kay tinkuyqa, wañuywan tinkuyshi, wañuyninchiktashi willaykaamanchik.

Wañuy willakuq karshi kay kuruqa wañuchishqapis sasqa wañuntsu, harushqapis unaytashi wañur ñakan, manaqa pawarshi aywakun.

Wakinkunanami aya hancha kuru naanita aywaykaqta tarir, pipa hupayninraq puriykan niyan. Paykunapaqqa hupayshi kurutukur mantsachikur purin.

Kay kuruqa rikanqanchiknawpis allaapa nayash. Ima kananpaq kaqtashi niyan: wañuyta apamuq, wañuypaq willakuq, pipa hupaynin purichiq.

1.5. Tushuq waychaw

Waychawqa pishqumi, payqa hallqakunachawmi yachan. Kay pishqumis allaapa nayash. Runakuna michikuq aywayaptinshi, michikunqanman chaariykur, tumar tikrar qatsuriryan qatswapaakun. Kay pishqukunashi naya tukurqa ishkayyanshi mantsachikur qatswar qatswarshi shiqinakuyta nawpanchikchaw qallaykuyan. Kay shiqinakuyanqanwanshi mana alli willakuyta willakuyan; chayllapitanashi runaqa qishyar qallaykun niykur unayninllatana wañurin. Kay pishqukunata maqanakuqta rikarqa musyayannashi wañukuyaananpaq kanqanta; chayshi mana wañukuyta munarqa kikin pishquta imaykanawpis wañuchiyan, kikinlla runapa wañuyninta rantinpar apakunanpaq.

Juana Mautino (65 watayuq) shutishqa warmimi, kay naya pishqu kanqanpaq willakamun. Paymi nin imanaw maman wañukunanpaq kanqanta waychaw pishqu willakunqanta:

“Waychawqa allaapa nayami. Huk kutimishipashllaraq kaykaptii hallqata waataakunata michiq aywayarqaa. Chaychaw michikuykaayaptiinami, huk waychaw nawpaakunaman shamuykur qatswar, pintiykachar

qallaykamurqan. Chayta rikaykurnami mamaaqa allaapa mantsakarqan. –¿Imaraq pasaykamaashun? Taqay waychawqa nayami. ¿Ñuqallaapaqtsuraq qatswaykaamun? ¿Wañukullaashaq ima?– nimarqan. Ñuqaqa mana musyarnin kaasuparqaatsu. –Pishquqa purikunchi– nishpa. Chaynaw ninqannawmi ishkay, kima hunaqllatana mamaaqa piqa nanaywan qishyakurkur antsar wañukullarqan (...). Chaymi kananqa maychawpis waychawta rikarqa imanawpis wañuchiimi”.

2. Monterreychaw wañuypaq willakuq qurakuna

Kaychawqa musyashun imanawmi sachakunapis runapa kawayninpaq willakuyanqantami. Monterey markachawqa manashi runallatsu shallqata kaayin, sachakunapis kaayirshi imapaqpis willakuyan. Kaychaw musyashun kalabaasupaq, ruudapaq, saabilapaq, uqapaq.

2.1. Kalabaasupa wachaynin

Kalabaasuqa mikuykuna mururaq rurinkunachawmi kan (sara⁶, triigu, papa), patsata laatarmi aywan, hatusaq raprayuqmi, ayawmatami waytan, chaypitami kalabaasu mikuy yurin.

Kaayiqkunami niyan, llutaypatsun kalabaasu chakrachaw qishpiykun (wachaykun), chayqa nayanash, runa wañunanpaqshi. Mana ranya karqa ichikllashi wachan, wakinkaqnaaqa manashi wachayanllatsu, waytan tsakirshi, taksha kalabaasu yuriraykar chiyarin. Chaynawshi kay sachay wayuyninwan pitapis kawayninpaq willan, chayshi runaqa musyanman, riqinman imanaw sachakunapa willakuyninta.

---

⁶hara

2.2. Ruudapa wañukaynin

Kayqa ichikllallan sachami, uchukllallaylla raprashqami, qumiwan, qallwashtami waytan. Kayqa allaapa mushkuq hachami.

Willakuyninkunachawqa kay ruudaqa warunapaq karqa wasi nchik waqtankunachaw plantaraq kaqshi tsakir pasaypa wañur ushakaariyan. Chayshi runakuna chayta rikar musyayanna pipis wañukunanpaq kanqanta.

Ruudapaqqa hukmanpapis willakuynin kanmi. Wasichaw huk baldichaw manaqa *jarrachaw* yakuyuq kaykar raslla tsakirqashi wañuyapaq willakuykan. Chaymi niyan, ruudaqa manamisasllaqa yakuchaw wañukanmantsu; saslla qarwachar ushakarqa wañuytashi chay wasiman apaykan, manaqashi pipis chay wasichaw kawaqshi imay karpis wañukullanqa.

2.3. Uqapa achka wachaynin

Kay marka runakunaqa uqataqa hallqanchawmi muruyan. Uqa alli wachananpaqqa *tienda* wañunmi hichapuyan, chaymi alli qishpin, manaqa manami wayunllatsu.

Kay mikuytaqa yanuchawmi mikunchik, wakinnamiapitapis rurayan, wakinkunana mishkitapis rurayanshi, imaykachawpis ari kay mikuytaqa iñishiyan.

Kay marka witsanchawqa llutaypatsun uqa qishpiykun, hinantin hatusaqraqtsun kaykun, chayqa nayash, chakrayuq wañukunanpaqshi manaqashi muruqninshi imaykarpis wañunqa, chaynawmi niyan.

Kanan mamaa willamanqanta churaramushaq:

“Uqa muruyanqanshi huk wata llutaypa shumaq qishpiykunaq, matashkunaraq kuyapaypaq kaykuyaanaq, chayshi chaynaw llutaypa uqa qishpiykuptin awilaa qishyakuykunaq, chaypita wañukullaanaq”.

Chaynawmi mamaa taytaa allaapa uqata ayllukuyaanaq, chay witsankunallapitanashi awilaa mana shaariypa qishyakurkullaanaq, chayllachawnashi wañukullaanaq. Nayashi kanaq chay uqaqa.

Patsaatsiy

Kay markachaw runa wañunanpaq achka ashmakunami, qurakunami willakuyan, chayta kaychaw taaraq runakunaqa musyayannami, imanawpis shallqa willakunqanta.

Monterrey markachaw unay runakunapa yarpachakuyninkuna, yachayninkuna kay hunaqkunachaw kawaykanram, manamitakshapis, hatunpis qunqayashqaraqtsu.

Kay willakuykunata allimi riqishwan, musyanapaq, maytapis aywarqa wakin haq runakunatapis, imanaw hatun yachayninchikuna kanqanta willapaarinapaq.

Santa Cruz markachaw wañuypaq willakuyninkuna

Mónica Fiorella Beas Villafuerte

1. Ashmakuna wañukuypaq willakuyninkuna

Ashmakunaqashi imayka horapis wañuykunapaq willakuyanshi. Paykunashi kawayninchikta nusyayan. Wakin ashmakunaqashi musyayan pipis wañukunanpaq kaqta, chayshi imaykanaw waqarnin willakuyan; chaynawllashi yarpaarachimanchik imayka mana alli ratamashqa kananpaq. Chayshi wañukuypaq willakuq ashmakunata waqaqta wiyar imaykanawpis wañuchiyar. Mana wañuchiyaptinqashi kikinman wañuy rataykun, mana ratananpaqshi kikin naya ashmata wañuchiyar; chayshi ashma kawayniwan runata rantinpan.

1.1.1. Chiqyapa waqaynin

Kay ashmaqa yukisnaw niraqmi, manami kay markachaw allaapaqa chaynawllaqa kantsu. Chiqyataqa ampipa manamichaynawllaqa waqaqta wiyanchikllatsu. Chiqya pishqu waqaqta wiyarninqa llapan runakunashi allaapa mantsakaayan, musyayannashi pimanpis wañuy shamuqta. Kay pishquqashi wañuy purichiqshi; chaynawmi Santa Cruz marka runakunapa yarpayninkuna.

1.1.2. Chukllushpa waqaynin

Chukllush wasi rurinchaw waqaqta mayqan yawar mayi karninpis wasipita wañuypa aywakunanpaqshi. Kay chuskllushqa allaapashi ranya kuru, chaynawshi piymaypis niyan. Musyayanshi allaapa ranya,

qarqur kanqanta. Chaymi mana pipis wañunanpaq imaykanawpis llapan chukllushta wañuchiyaanan. Chayshi chukllush wañuyninwan runapa kawayninta rantinpar, wañuyninta apakun.

Aurelia Villafuertem (2014), chukllush wañukuypaq willakunqanta kaynaw willakun:

“Kay chukllushqa allaapa musyaq kurumi. Unaynami llullu warmi wamraa chuqawan qishyarnin mana kachakarqantsu. Chay witsankunami huk hatun saprasapa yana chukllush wasiiman yaykakaykamur warat waqaykurqan, chay hunaqkunana willami llullu wamrallaa wañukullarqan. Chay chuklluchi wamrallaata apakurqan. Manaqa pay musyarchi willamarqan, ñuqanachi ima willaykaamanqanta musyarqaatsu, musyarqachi imawanpis kachakaachimanchi kanqan ari”.

Imanawmi Aurelia Villafuerte willakuyninwan musyachimanchik chukllush pipa kawayninqa musyanqanta. Kaywanmi nikaamanchik kay patsachaw kawayninchik watarashqa kanqanta. Chaynaw kaptinqa runa kayninchikwan shallqapa willakuyninta alli kawanapaq allish riqinanchik.

1.1.3. Waychawpa waqapaakuynin

Waychawqa urpaynaw niraq ashma pishqumi. Payqa chakrakunaman uryakuq, imayka rurakuq aywashqashi sachakunaman taakurirnin allaapa wamayaypaq waqapaamanchik. Chay waqayninwanshi wañuyninchikta qayaykaamun. Payshi wañuyninchikta riqin, musyanpis, chayshi pintikachar kushipaamarninchik willamanchik.

Hukkunanami waychaw waqapaamashqaqa yawar mayinchikmi wañukunqa niyanmi. Kay pishqu tarimashqaqa mananashi ima hampiwapis kachakanchiknatsu. Mana chay kananpaq, imanawpis kay pishqutashi rantin wañuchinanchik, manaqa piykarpis aywakunqash.

1.1.4. Allqupa waqachaynin

Allqu ashma imayka *horapis* wawllaptinga mayqan runa karninpis wañukunanpaqshi. Allquqa runapa *almantashi* puntallata rikarin; chayshi allquqa hupayta rikarnin wamayaypaq waqachaykun. Chaynawshi kikin allqu mayinkunatapis imaykanaw waqachin, niykurshi llapan allqukuna anchaypa mana atinayanqanyaq waqachayan.

Santa Cruz markachaw taaraq runakuna allqu waqachaqa wiyaykur allaapashi wamayaayan, piy karninpis wañukushunchi, nishpa. Kay willakuywan musyanchik waatay ashmanchikkuna kawayninchikta apayanqanta, musyayanqanta, ima kananpaq kanqankunatapis. Runa karshi shumaqllaqa ashmapa willakuyninta maakunchiktsu, chayshi alli kawanapaq paykunapa shiminkunata kaayiyta yachakushwan.

1.2. Ashmakuna ampipa wasimami chaarir waqayaptin

1.2.1. Tukupa waqaynin

Tuku wasinchik kinranman chaamur waqaptinga allaapa mana allish. Chaymi kay marka runakuna tuku waqaqa wiyarninqa, allaapa yarpachakur, pita karpis apakunqami, nir llakinar parlapakuyan. Tukuqa manashi huk kutillatsu waqan, waraq waraqshi waqakun: iTukuu nii! iTukuu niii!, nirnin. Kay pishquqashi pipis wañuriptinraqshi karupaarin, manaqashi waray waray waqakur kakun.

Santa Cruz runakunapaqqa kay pishquqashi *Diosninchikpa* kachakuynin ashmash, chayshi tukutaqa mana chikinanchiktsu, qarqunanchiktsu; chikishqaqa *Diosninchikta* willakuriptinshi, *Dios* waapurninshi imaykapis mana allita kachaykamun.

Kay willakuykunapita maakurinchikmi kay markachawqa manam huk markakunachaw yarpaynawllatsu. Kay markachawqa mantsachirllami qarquyan, manami wañuchiyantsu.

1.2.2. Wañuy apamuq paka paka

Paka pakaqa wasi kinran, hatun sachakunaman ampipa taykurmi –“Paka, paka, paka”– nir mantsanaypaq waqan. Manami kay ashmataqa rikanchiktsu, allaapa waqaqta wiyarirllami mantsakanchik. Kay pishquqa hina chaynawllami llakikuypanaw allaapa utinqanyaq waqan. Chaymi chay markachaw taaraq runakuna paka pakata wiyariykur: –“Mayqanchikraq aywakuqpaq kaykaallanchik”–, ninakuyan. Niykurshi chay hunaqkunawlla pipis markachaw wañukuyan. Chaynawmi kay markakuna, paka paka wañuyapaq willakunqanta imayka willakuyninkunachaw rimayan.

Domingo Huamánmi (2003), Cochapetí markachaw paka pakapaq willakuyanqanta librunchaw kaynaw qillqashqa:

“Chaynawmi Paka paka waqaptinga musyaynami, imapis mana allishi chay wasichaw kanqa, markamanpis mana allikunashi ratanqa. Kay ashmaqashi allaapa musyaykun pipis chay witsanchaw wañukunanpaq kaqta...”.

Huk willakuychawnami kaynaw paka pakapaq willayaamarqan: “Huk kutishi warmi, ullqu (mama–tayta) wamrankunata biilata tsarirkachir chakrankunata parqupakuq aywayaanaq; chay mama, yaya

kutiyaananpaqshi wasinkunata chipik kayakashqata tariyaanaq;
chaychawshi ish kay wamrankunata uqrayaanaq (...).”

Kaynaw wamrakuna ushakaayaanpaqpis paka pakatashi paqas
paqas waqaqta mamanwan taytan wiyayaanaq. Chayshi kay pishqu
wañuyta apamunqanta maakuyaanaq; chay patsapitashi imaypis
chay pishqu, chay kinranpa waqapaakuq imaypis kutimunaqnatsu.

1.2.3. Wasichaw ratsak kanqan

Ratsakqa pukyukunachawmi taaran. Kay ashmataqa mana yaku
kaq chakrakunachawqa manami chaynawllaqa tarinchiktsu. *Santa
Cruz* marka runakunapaqqa ratsak ampipa wasiman yaykuptinqashi
mayqan yawar mayikunashi wañukuyanqa, chaynawmi
yarpayninkunachaw willakuyan.

Gudelia Sánchezmi (2014), ratsak mana alli kanqanpaq
kaynaw willakamun:

“Huk kutimi ratsak wasiiman yaykaykamurqan,
mishki puñuyniitami chawaachimarqan.
Chay hinallanchaw shinwawan hakanqanyaq
alli shiqikuykurqaa, chaynaw shiqiykaptii
manami ichikllapapis qishpiyta munarqantsu,
upayakashqatami mana wañuchirlla hitarirqaa.
Kanan yarpaarii, chay ratsakqa wamraapa haaninchi
karqan; chay hunaqkunanawllanami wamraa
Limapita kutiykaamur wañukurqan”.

Piy may niyanqannawpis allaapa mana allishi kay rakchaqa wasiman
yaykamuptinqa, piypis wasichaw taaraq wañukunanpaqshi. Chayshi
musyayna kanqan, wasiman yaykuptinna kay wañuy apamuqta
wañuchiyaanashi, wañuyninwan runapa wañuyninta apakunanpaq.

1.2.4. Mishi wañuchiy

Mishiqashi supaypa kachakuynin, wakinnami kikin supaymi niyan. Chaymi mishita supaywan tinkuchir wakin runakuna allaapa chikipaayan, wakinnami waatarninpi shumaq kuyayanllatsu; hukkunanami pukllay siki, shumaq kaptillan allaapa kuyayan.

Mishipis wañuy willakuq ashmash. Mishi paqaspa wasi hananchaw ñawrarar allaapa waqarqashi wañuypaq willakurshi purin, chay wasichaw taaraq mayqanpi wañukunqash. Mana wañuy chay wasiman chaananpaqashi kikin mishiwan wañuyta qarquyan. Kikin mishitashi wañuchiy; chaynawshi Cochapetí runakuna rurayan.

Patsaachiy

Kay willakuychaw yachakushqa kanchik *Santa Cruz* markakuna wañuypaq musyayanqanta; paykuna kanan witsanyaqmi qullanan yarpaykunawan kawayan. Manami kananyaq qunqayashqaraqtsu.

Kay willakuykunaqa kay patsachaw kawayta hukmanpa rikaymi. Kay kawaychawqa ashmakunapa musyayninwanmi kawayninkunata rikayan, chayta maakurqa hukmanpashi kawayninkunata alli kawayaanpaq naanikunata ashiyan.

Monterreychaw aya pampay

Benji Brandon Celmi Sucazaca

1. Wañuychaw rurapakuy

Huk runa Monterrey markachaw wañuriptin patsa ampipa kar, hunaqpa karpis, wañukunqan patsapita ratashninwan (latsapanwan) piturkur huk kutaman churayan; chaypitana paqachiyen, aqtsanta, shillunta rutupuyan; mana shillunkuna, aqtsankuna kuruman tikrayaanapaq, chaynawmi yarpaayan. Kanannami llapan ampi biilayaanapaq alli shumaq mushuq kaq ratashninta yakarkachir kaahaman churayan, kaykaq ratashwanshi wak patsapa aywakunqa.

1.1. Ratashwan kaaha

1.1.1. Llullu wamrapa (yurishqapita – 15 watakama)

Kay markachawqa yurikushqapita chunka pitsqa watayaq wamrakunapa ratashninwan kaahanqa yulaqmi. Yulaqta churapuyan, mana paykuna huchayuq kayaptinshi. Chaychaw runakunapaqqa pishi wamrakunaqa *angelshi* kayan, chaymi *cielotami* aywakuyan, nishpa willakuyan.

1.1.2. Mana warmiyuq maqta, mana quwashqa shipash

Maqtapawan shipashpa ratashninkuna, kaahankunaqa yulaqmi kayan; paykunapis *angelyaraqshi* kayan, manaraqshi allaapa huchayuqraqtsu kayan. Kay markachawmi yarpaayan, paykuna angelyaraq karshi ullqukuna yuraq lasapata apayaan: warata,

chumpata, kamisata, sapatutapis; warmikunanashi yulaq bluusata, chumpata, hustanta, *faldata*, sapatuta apayan.

Chaynawshi yakachiyan mana supay apananpaq, kay supaypitashi yulaq yulaq qishpiyaanan, chaynaw *Diosman* saslla chaayaanpaq. Niykurpis chay aya huk kiputashi chiqlanchaw apanan; kay kipuwanshi (*cordón*) supaypita washaakur, shiqir qishpiyan.

1.1.3. Chakwanwan awkin

Kaychaw ruku runa wañuptinqa allikaq ratashnintami yakachiyan. Warmi wañukuptinqa alli ruripantami, alli bluusantami, alli chumpantami, alli mantantami, yulaq saapatuntami yakachiyan. Chaynawmi ullqu wañuptinpi allinkaq waranta, kamisanta, chumpanta, sapatunta shukuchiyan.

Kanan ðlmanawtaq chakwanpa, awkinpa kaahan? Ishkay rikuqmi kahaankuna kayaapun. Chay chakwan, awkin qishyaywan wañukushqa kaptinqa wikush niraq kaahawanshi pampayan; manaqa, chay wañukuq illaqpita wañukushqa kaptinqa (aksidintichaw wañuptin) uchpas niraq kaahatashi churapuyan; kay rikuqtaqa churayan mana Diyusninchik qayashqaraq kaptin wañukushqa kayaptinshi.

1.1.4. Kaahaman churakuy

Monterreykunaqa unay anti runakunanawllami kananyaqpis yarpaayan. Paykunapis wañushqapa kaahanman imayka rikuq qaraykunatami churapuyan: mikuyta, siktakunata, latsapata, murukunata (sarata, allwita, hukkunatapis) pukllanakunata (wamrapaq) uryanankunata (kayshita, mankata, matita, imaykata). Kay qayayninkunawanshi ari wak patsachaw alli kawayta apar, mana kay patsachaw kawayta llakir kakuyanqa.

Paykunapaqqa manashi wañuy kantsu, wak patsachawpis alli kawayshi kan. Wak patsachaw kawaqllashi aywakuyan. Kaynawmi rurayninkunachawqa paykunaqa yarpaayan, kay patsapita wak patsachaw huk kaway kanqanta, chay patsachaw kay patsachawnawshi imayka rurana kaway kan.

2. *Veloriochaw* pampatsaanakuy

Veloriota huk laaya huk laayami llapan markakunachaw rurayan. Monterreychawpis pipis wañukuptin paykunapis yarwar mayinkunawanmi, marka mayinkunawanmi ayata *velayan*. Chay *velaychawshi* ayapaq *gloriapa* aywananpaq *Diosninstikta* risarnin, qutsurnin mañakuyan.

Veloriomanqa llapan chay markanchaw taaraqkunami aywayan, llapanpurami yanaqaanakur yanapakuyan: –“Llapanchikpis chayman chaashunchi...”–, niyan. Chay wañushqa watuqaq aywaqkunaqa imayka qarayninkunawanmi chaayan: arruswan, fidyuswan, triiguwan, asukarwan, tantawan, alkulwan, aytsawan, sarawan, llunkawan, imaykawan.

Chay *veloriochawmi* yawar mayinkuna, marka mayinkuna ayapaq yarpay, imanaw kashqanta, alli runa kawaynin kanqanta parlapakuyan. Chaynaw yarpay parlayaptinshi hupaynin *cieloman* kushishqa mana hipaypa aywakunqa.

Chay *veloriochawshi* pipis ayawan pampatsaanakuyaanan. Wakinshi aya pampatsaananta munanqa, wakinnashi ayata pampatsaayanqa. Kaychawmi pampatsaanakuyta ayawan qunakuyan, kawayninchaw itsa imatapis mana alli ruranakuyashqa karnin (chikinakushqa kar, maqanakushqa kar, suwapaanakuyashqa kar).

Pipis ayata pampatsaananta mañayta munar, manaqa pampachayta quyta munarqa nawpanmanshi witiykur alli shunqunwan parlapaayaan: “Pampachaykallaamay...” manaqa “Pampatsaami, shumaqlla aywakuy...”, nirnin, chayraqshi ayapis, kawaq runapis alli kawakuyanqa.

Velorio hunaqqa pampatsaanakuy hunaqkunami, chaynawmi kay marka runakuna yarpayninkunachaw kachiyan. Chaynawraqshi ayapis wak patsachaw alli kawakunqa, chaypis kay patsachaw runapis allishi kanqan. Chaynawmi *velorio*chawqa pimaypis aya hawanman aywaykur parlapaariykur wasinkunata kutikuyan, yawar mayinkunata waqupaariykur, ayata waqaparirpis.

3. Pampakuy

Kay markachaw runakunaqa ayata pampayaanpaq quya quyami uushapa piqan kalduta upuyan. Chaynaw kalduta alli upurimi kimaq, kuskuq aya hamananta uchkuq aywayan. Niykurnami wañushqapa wasinchawna yawar mayinkuna kaahanman mikuynin, ratashnin, kukan churapuyan; wakinkunanashi wañushqapa kaahanman taksha mankatapis, matitapis, wishllatapis churapuyan.

Kay willakuywanmi nimanchik imanaw kay marka runakuna aya runata imaykankunata churapuyanqanta. Wak patsachawshi paykuna kawayan, yachayan, mikuyan, imaykapis kay patsachaw rurayannawllashi rurayan.

Ayataqa yawar mayinkunaqa manashi kataayantsu, huk runakunashi apayaan. Kanshi maychaw ayata hamachiyaananpaqpis, musyayshi maychaw mañakuykunatapis, *ofrenda*kunatapis rurayaanpaq.

Kananna musyashun imanaw pampana kanqanta. Ayatashi shumaqlla waskawan uchkuman hamachiyan. Paykunaqa musyayannashi imanaw piqan chakin churakaanan kaqta; ayapa piqanqa inti yarqamunanmanshi rikaranman. Manashi allitsu huk laaduman churakanman, chaynaw karqa ayapa qaqlanshi allitsu hamanqa, kikin ayapis manashi allitsu uqu patsaman shumaqllaqa chanqatsu. Chaynaw ayata uchkuman alli patsaarachirirshi allpawan tsapaayan; tsapar usharinashi waqallapa shumaqlla wañuy naanipa aywakunanpaq mañakuyan, niykurna hananman waytakunata, krusta churapuyan, *agua benditapis* hichapuyan.

Patsaachiy

Monterrey markachawqa wañushqakunata allaapami *respetayan* warmita, ullquta, wamrata karpis. Warmitaqa pampayan llapan kaqninkunatawanmi, ullqutaqa kuka chaqchanantawanmi (puru) pampayan, wamrakunatanami pukllanankunawan, siktankunawan. Chakra runakunaqa riqiyanmi, musyayanpismi hupaykuna kay patsaman kutimur yawar mayinkunanwan kawayanqanta. Wakin pukllapaakuyanmi, taapakuyanmi mana ima, mana allikuna qumaanapaq, mantsachikuyanmi niyanmi.

Pampaq markachaw ranya ashmakunata rikayanqan

Susy Maribel Armas Pajuelo

1. Ranya ashmakuna

Ranya ashmakunaqa imaykapis mana alli ratamaanapaqshi willakuyan. Kaykunaqa pipis wañukunanpaq waqayninkunallowanshi yarpaarachimanchik. Chaymi wakin runakuna kay ranya ashmakunata riqipaarirqa, karupa qarquyan, hina chaynawllami wakin wañuchiyen, wañuchirinshi allaapa kushi kushi kawakuyan; chayshi, kaynaw, yapay kawayninkuna rantiyen.

Pampaqchawqa imaykanawmi ranya ashmakunapa waqayninpaq yachayninkuna kayaapun. Kay ashmakunashi waqayninwan ima kananpaq kaqtapis willakuyan, paykunashi allaapa musyayan, imay, pipis aywakunanpaq kaqta manaqa wañuypaq kaqtapis willakuyanshi.

1.1.1 Apu ashma tuku

Tuku ashmaqa allaapa ranyash, wasi hananman, imayka sachakunaman rataykurshi allaapa wamayypaq: –“Tukuu puhhh, tukuu puhh”– nir waqar kakun. Ranya karninqa mana mantsakushpashi paqas paqas wasichaw wañuypaq willakur waqan. Chayshi, ranya karnin tukuqa rumiwan, kurpawan qumpar qarquyaptinpi manashi taykanqanpita aywakuntsu: –“Tukuu puhhh, tukuu puhh”– nirllashi yaskikurin. Chaynawshi patsa ampiptinpi wasikunaman kutilla kutin.

Kay markachawqa tukupaq alli willakuyninpi kanmi. Mana ranya kar, mana pipis wañumanpaq willakurqa tukuqa shumaqllashi paarir mana kutimushpa aywakun. Wakinkunami kay ashma waqayninpaq hukmanpana kaayiyen. Tukuqashi *Diosninchik*pa kachakuy ashmanshi; kay ashmata lluta qarquyaptinqa *Diosninchik* piñarninshi runakunaman imatapis kachapuykamun: tamyata, usyata, ima qishyaytapis.

1.1.2. Antsa waqaq wayqucha

Allaapa mana allish wayquchaqa –“wayquch, wayquch”– nirshi pipis wañukunanpaq manaqa markanpita aywakunanpaq wasi hikpanchaw pasaypa anchaypa ampikunapa waqan. Kayqa allaapa ranyash, qarqush, waqayninwanshi wañuyupa, qarqukuypaq willakun.

Gregorio López (2014 watachaw) wayquchapaq willakun:

“Kay wayquchaqa hupay qipantami qatir aywan. Rikashqaami. Kay pishquqa allaapa ranyami (...). Huk kutimi pullan paqas *horanaw* chakraapa qallpaq aywarqaa, chaymi aywaraykaptii naani hananchaw wayqucha waqaykamurqan. Chaymi llalliramarnii huklla tinkuq naaniman ayqaykamurqan; chaychawmi imanaw pishqupa nawpanta huk yana hupay aywaqtami rikarqaa. Chay hupaytami rikaykurqaa, imanaw mana patsata harushpa mayu kuchunpa aywaqta. Chaypita ichik unayllatami huk marka mayii wañukurqan. Kayna yarpachakurir niymanchi chay hupayqa wañukushqa marka mayiipachi kallarqan”.

Chaynawshi wayquchata waqaqta wiyarirqa Pampaq marka runakuna pipis wañukullaashunchi nir yarpachakuriyan. Kay pishquqa kay markakunachaw allaapa mantsashqami, allaapa chikishqami. Kayqa pipa hupayninta llupin aylluytachi yanaqan, chaynaw karshi wayñuy willakuq, wañuy purinchik.

1.1.3. Willakuq allqu

Ranyashi allqu wasinchikchaw wawllaptinqa. Kay ashmaqashi musyan piy wañukunanpaq, wasipita mana kutimushpa aywakuyaananpaq kaqtapis. Kay ashmaqa hupayta rikarninllashi wawllashpa willakun. Allaapa wamayaypaqshi imayka *horapis* wawllaykun, chayta wiyariykurshi Pampaq markakuna yarpachakuyan pipis wañukunanpaq, aywakunanpaq kaqta. Mana pipis wañunanta munarninnashi wawllashqan hina tsarirkurnin allquta maqaykuyan, chayshi runapa wañuyninpaq, kawayninpaq qunqakaakurin.

1.1.4. Haka kullkullyan

Kay ashmaqa allaapa ranyash, payqa riqishqanchiknawpis imayka patsapis: –“Wishiq, wishiq”– nirllami waqan. Kay ashmatsun hukmanpa: –“Kullkull, kullkull”– nir utipa waqamutsun, wañukuqpa hupayninshi pukulluman yaykushqa, chayshi hakakunata allaapa mantsachir chaynaw waqachin.

Chayshi ari hakaqa hupayta mantsar kullkullyar anchaypa waqan. Hupaytashi rikaykan. Chaymi hakata hinallanllachaw tsariykur, pipis mana wañunanta munar, kikinllata pishtarir mikukurkuyan. Mana chaynaw mikuyaptinqa mana allaapa unayllatashi pipis wañukunqa.

1.1.5. Kakashtukuq wallpa

Musyanqanchiknawpis kay markakunachaw ashmakunaqa hukpa kawaynintami musyayan, chaynaw karshi wallpapis ranyash. Kay ashmaqa puriyninwanshi, qapariyninwanshi imatapis mana allikuna kananpaq willakun. Riqiqkunami willakuyan, wallpa ripranta pallarkur manaqa mashtarkur kakashnaw ayqikachar puritsun, chayqa ranyash, pipis chay wasichaw wañukunqash, pipis wasinpitashi aywakunqa.

Kay marka runakunapaq chaynaw kayninwanshi imatapis mana allikunapaq willakuykan: –“Imanawtaq wallpaqa qaparinqaqa, imanirta wallpa kakashnaw kanqaqa, chayqa allaapa ranyam”– nir wallpata qaparishqan patsallachaw tsarirkurnin kunkanta ruquriyan; chaynawshi kay wallpa runapa wañuyninta wañuyninwan apakun; mana wallpata wañuchiyaptinga pipis chay wasichaw yachaqshi wañuypa aywakunqa.

1.1.6. Rawraqyaq mishi

Kay ashmapis ranyash, ampiy paqaspashi allaapa wamayaypaq rawyarnin –“Raww, raww raww”– nir pipis wañukunanpaq wasi hanankunachaw willakur purin. Chayshi Pampaq marka runakuna imaykanawpapis ranya mishita qarquyan, hina tsariykurnin wañurachiyapis.

Hukmanpapis mishi ranya kanqanpaq Pampaqchaw willakuyanmi. Mishitsun mishi mayinwan wasi hananchaw maqanakur tsarinakuyaptinga, chay wasichaw taaraqkuna (warmi ullqu) maqanakuyanqa. Chayshi mana pipis maqanakuyaananpaq mishita alalaq yakuwan laqchiyan. Chayshi alli. Chaynawshi alli alli kawakuyanqa.

1.1.7 Arashwan tinkuy

Arashqa maytapis aywakuraykashqashi puntanchikchaw huk kuchupita wakman ayqillapa chupallyar aywakun. Chaynaw arash krusapamashqaqa chay patsashi rumita kuspariykunchik. Chaynaw rumita kusparshi, mana allikuna shamuqta tikrapunchik, huk kawayman apanqanchik kawayninchikta tumaykaachinchik, Chaynawpashi maypa aywashqanchikman yamaylla chanchik manaqashi mana alli patsashi taripaamanchik. Chaychaw mana rumita tikrashqaqa naani aywaqchawshi imaykapis mana alli ratamanchik: lshkinchik, mantsakanchik, uqrakunchik, imallapis mana allinpashi tsarimanichik.

1.2. Ranya ashmakuna nawpanchikchaw qatswayanqan

Kay markachawqa kay ashmakunashi ranyakur nawpanchikchaw qatswaykayaamun: piwincha, qiru llaqllaq, hukkunapis.

Kananmi kay urankunachaw hukpa hukpa rikashun.

1.2.1. Mana pinqakuq piwincha

Piwinchaqa huk pishqu ashmami. Kay ashmashi allaapa ranya, chaynawmi Pampaq markachaw willakuyan. Kay pishquqa manashi mantsachishqapis, shiqishqapis ayqikuntsu, hanaykichawshi tumarkur, tikrarkur qatswaykamun. Chayshi allaapa mana alli. Kay ashmaqa allaapa qarqush, yawar mayinchik qishyarnin wañukuyaananpaqshi chaynaw rurun.

Kay ashmaqashi qatswarnin piyninchik wañunanpaq kaqta musyar kushipaamanchik. Chaymi allaapa ranya kaptin kay ashmata rikarninqa rumiwan qunpayan, undiillawanpis mantsakaachiyen. Pampaq marka runakuna kaynawmi kay piwinchapaq yarpaayan: “Allaapa mana pinqakuq rakchami piwinchaqa, alli qatswarininrami ayqikun”, niyan.

1.2.2. Qiru llaqllaq pishqu

Kay ashmaqa hukllami wasinchikpita yarquraykashqa tumarir tikrarir puntanchikchaw qatswaykamun; chaypitanami huklla paaripa aywakun. Sachakunaman chaykurnami qiruta uchkur qallaykun; chay qiru uchkuyninqa, runa martilluwan qiruta takaqnaw niraqmi wiyakun: –“Taktak, taktak, taktak”– nir. Chaynawshi kay pishqu pipis wañukunanpaq willakun.

Teodora García (2014), Pampaq warmi kaynaw nimanchik:

“Ranyami, qarqumi kay qiru llaqllaq pishquqa. Huk kutimi mamaaniipa wasinman chaykurnin paqayman rataykurmi imayka hunaqpis huchkukuykaq; chaymi mamaanii rikarir niq: –“Shumaq shumaq, kaahallaata ruramuy”–. Chaynawmi mamallaa mana allaapa unayllatana qishyapaakuqnawlla wañukurkullarqan.

Patsaachiy

Kay tukuy laaya ranya ashmakunapa allaapa willakuyninkuna Pampaq markachaw kawaykanranmi. Kay runakuna chay yarpayninkunata qunqayantsu, unay runakunanawllan yarpaykaayan.

Pampaq marka warmi, ullqu, wamrapis alli yachayninkunawan ranya ashmakunata riyqipaayan. Paykuna musyayanmi ranya ashmakuna imaykapis mana allillapaq kayashqankunata.

Warupchaw hampi qurakuna

Helen Yanett Paucar Osorio

1. Qurakunawan hampikuy

Hampikuq qurakunapaq Warup marka warmi kaynaw nimanchik:

“Ñuqaqa hampi qurakunata chakraachaw muruu; wakin kaq hampi qurakunatanami hirkachaw tarii, achkami kan, imayka niraqmi kan; niykurmi rantikunaapaqnam quyalla shaarikurir hirkapita ayllumuu, chaytami Huaraschaw rantikuu (...). Ñuqapis qishyar kay hampi qurakunallawanmi kachakaa” (F. Picón, 55 watayuuq).

Mama C. Villacaqui (67 watayuuq) hampi qurakunapaq kaynaw nimanchik:

“Ñuqakuna qishyarnin qurakunawanmi hampinakuyaa. Riqiyaami imayka qishyakunapaq hampikunata. Kay hampikuq qurakunata shuqmachawpis iñishiyaami. Chaynawmi ñuqakuna piyniikuna qishyayaptinpi hukllami qurakunallawan kachakaachiyaa”.

1.1. Alaq, achaq hampikuna

Kaychaw rikashun imanaw kay patsa runakuna alaq, achaq qurakuna kanqanta rakiyanqanta. Achaq qurakunata iñishinchik pacha nanaypaq, chuqapaq, wishqapaq; alalaq qurakunatanami *emplastuchaw*, tullu nanaypaq, tsaktakuypaq, tullu muqakuypaq, pakikuypaq, puwashwan ñatiy nanaypaq.

Chaymi kay willakuywan riqichimanchik imanaw kay patsa runakuna hampi sachakunata, imanaw rakiyanqanta imapaq, ima qishyaypaq iñishir yachayanqanta. Musyayanmi ima qishyaykuna kanqanta, ima niraq qurata, ima hampita iñishina kanqanta: achaq qurata manaqa quñuq qurata.

1.2. Chinan urqun sachakuna

Kaychaw parlashun Warupchw imanaw chinaman, urquman qurakunata rakiyanqanta. Urqu qurakunaqa chiwi niraqshi, hatun raprayuqshi, shaprayuqshi, mana allaapa wachaqshi kayan. Kay qurakunaqashi wakinqa titash, hatunshi, kashasapashi (kashayuq kaqkuna) kayan; chaymi kan: uqun shinwa, urqun uriiganu, urqun ritaama, urqun ruuda, imaykakunapis.

China qurakunanashi qamlas niraqshi, ichikllallan rapranyuqshi kayan. Kay qurakunaqashi wakinqa waytayanshi, allaapashi mirayan, laataypas (wakinqa) wiñayan. Kaykunashi kayan: Chinan shinwa, chinan uriiganu, chinan ritaama, chinan ruuda, imaykakunapis.

Chaynaw chinan, urqun sachakuna kaptinshi chinankaq qurata shunqu nanaypaq, qishyakuychaw, pacha nanaypaq, isqichapaq, mantsakaypaq iñishiyen. Urqunkaq qurakunatanashi allaapa nanachikuypaq, pakikuypaq, utipaq, hatusaq ashmakunapa qishyayninpaq (waaka, kawallu, ashnu) iñishiyen. Wakinnashi kay ishkan niraq qurata tallurkur ima qishyatapis hampiyen, chaypaq chinan urqun ritaamata, ruudata, waytata, imaykata iñishiyen.

2. Hampikuq qurakuna

Hampikuq qurakunawanqa tukuy laaya qishyaytsashi hampiyán. Imayka niraqpashi hampita rurayan, wakinshi yanuyapis, puwarkachirpis, aqaypapis, infusiyunchawpis, implastuchawpis iñishiyanshi; chaynawllashi armakuypaqpis allaapa allishshi qurakuna, waytakuna kayan.

Kay qurakunataqa manashi llutallatsu upuyan manaqa manashi alliyaachikuyantsu chaynawllashi wañuyanmanpisshi. Chaynawqa hampikuqkunaqa manashi llutallatsu kayan, hampikuq kayta munar allishi sachakunapaq, niykurpis ima qishyaykunapaq musyayaan.

Kay uranchaw musyashun ima hampi sachakunata iñishiyánqanta, chaykunachawmi kayan: ishmuñaw, qara mati, kullash, kulin, qamash, ritaama, wayaw, shinwa, iwkaliptu, rumiiru.

2.1. Ishmuñaw

Kay quraqa chakrakunachawmi, hallqakunachaw wiñan; pukutaq sachami, ichik raprayuqmi, yuraq waytam; tamyá witsanllami alli rapraakun. Kay sachataqa pacha nanaypaq, kurukunata (*parásito*) hitanapaq puwarkachir manaqa acháq yakuchaw ushmarkachir upunchik. Raprankunataqa imanchik nananqanmanpis laqashwanshi, chayshi tullu muqaypaq, tsaktakuykunapaq alli.

2.2. Qara mati

Kay quraqa chakrakunachawmi, hallqakunachaw, hapallanllami wiñan; hatun raprayuqmi, qarwashi waytami. Kay sacháqa chuqapaq, pacha hakaypaq, tullu nanaypaq (*reumatismo*), achka yawar yarqamuqpaq (*hemorragia*) alli. Kaytaqa llullu raprankunata puwachiunkturshi quñu quñullata upunchik, chaynawshi iñishiyán kay markachaw.

2.3. Kulin

Kay quraqa chakrakunachawmi, mayu kuchunkunachaw, hallqakunachaw wiñan; pukutantsu, hatunmi, llapsha raprayuqmi, yuraq waytam; tamiya witsanllami alli rapraakun. Kay sachataqa pacha nanaypaq, isqichapaq yakuchaw upuyan. Kulinpa raprankunata puwachirkurshi upunchik, chayshi yawarninchikta alliq paqan. Wakinnashi kay hampi sachata imapis kanikuypaq, qara hakaypaq iñishiyen. Kay kulinpa rapranwanshi imanichik nananqanta kupanchik, chaynawllashi qiripitapis, hakaakuypitapis, nanaypitapis kachakaarinchik.

2.4. Ritaama

Ritaamaqa chakrakunachawmi, hallqakunachawmi wiñan. Kayqa shukshunaw, llapsha raprayuqmi, qarwashtami waytan; tamiya witsanllami chiqlin manami usya witsanqa rikakunllatsu. Kay sachataqa utiypaq, shunqunchik alli kananpaq, mishki yawarpaq, tullu nanaypaq, allaapa nanaykunapaq upuyan.

2.5. Shinwa

Kay quraqa muruy chakrachawmi, naanikunapa kuchunchaw, hallqachaw wiñan; manami pukutantsu, ichishaq kasha raprayuqmi; tamiya witsanllami alli rapraakun. Kay sachataqa piqa nanaypaq, aqtsa hiqamuypaq, tullu nanaypaq, hakapaakuypaq iñishiyen; warmikunashi killankunachaw allaapa yawarninkuna yarqamuptin shinwa yakuta upuyan.

Rikanqanchiknawpis imaykachawmi, imaykapaqmi kay qurata wanayan. Wakinshi yakuchaw upuyan, wakinna aqarkur armakuyan, wakinna kupakuyan manaqa shuqmakuyanpis. Allaapa hampi sachashi kay shinwaqa.

2.6. Iwkaliptu

Kay tsikan sachapa chakrakunachawmi wañan. Kaytaqa muruyanmi. Kayqa allaapa hatun qiruyuqmi, chay qirunpitami imaykata rurayan, wakinnami yantachawpis iñishiyani. Kay qirupa rapranqa allaapa pukutaqmi, chay pukutayninshi wishqata, chuqata, kunka nanayta, qasqu nanayta kachakaachin.

Musyaqkunami niyan, kay sachapa raprantashi yakuchaw chuqapaq, wishqapaq upunchik. Wakinnashi iwkalipitu yakuwan armakuyan chayshi chuqapita, wisqapita huklla kachakaarinchik. Hukkunanami iwkalipitupa rapranwan ninachaw quñurkachir hurkunkunata, qasqunkunata, waqtankunata kupakuyan, chayshi imayka nanachikuq qishya illarin: Tullu nanay, piqa nanay, qasqu nanay, waqta nanay, imaykapis.

Patsaachiy

Warup markachaw achka hampi qurakunami kan, chaywan kay marka runakuna imaykapami qishyankunata hampikuyan, manami pastiillakunata upuyanllatsu. Chaynawmi kay runakuna kushi kushi mana allaapa qishyapaakushpa kawayan.

Kay qurakuna llapan hallqakunachaw, hirkakunachaw, chakrakunachaw mirayan. Kay hachakunapa hampikuyninkunatami kay marka runakuna yachakuyashqa, kananyaqpis wakin maqtakuna, shipashkuna iñishiyani.

Hawnachaw waytawan shuqmakuy

Jhoselyn Claudia Chauca Leyva

1. ¿Imataq shuqmaqa?

Shuqmaqa huk niraq hampinakuymi. Kay hampiwanga kikin qishyaqtami kupar qishyaypita kachakaachiyan. Shuqmataqa imaykawanmi rurayan: waytawan, sarawan, hakawan, urpaywan, kakashwan, hukkunawanpis.

Kay niraq hampikuyta Hawna runakuna imayka qishyapaqmi rurayan. Kay qishyakunaqa kaykunashi kayan: mantsakay, hiqapakuy, wayra tsariy (shukukuy), mana alli ñawiy, mana alli patsa, tukuy laaya qishyakunapaqpis.

1.1. Imanawmi shuqma ruraynin

Wayta shuqmata runakuna tukuy waytakunawanmi rurayan; hukkunami yulaq ruusallawan, hukkunanami achka niraq waytakunata iñishiyani, wakinnami kay wayta shuqmaman amshita, yana sarata, ima machkata, qillaykunatapis wiñayan.

Kananna musyashun imanaw qishyaqkunata imayka niraq waytakunawan shuqmayanqanta. Shuqmayaanapaqqa qishyaqtash, qalapachurir huk hakuman iskaachiyan, chaychawnashi umanpita qallaykur chakinkama waytakunawan alli kupayan. Chay kupaytami shuqma ninchik:

“Shumakunapaqqa huk hakumanmi llapan waytakunata, triiguta harinata winanchik, chaymannami mantsakaywan qishyaqta

qalapaachurir iskarkachinchik, chaychawmi llapanninta alli kupanchik; kupar usharinami waytakunawami qishyaqta ayurkur puñuchinchik, chaymi puñunqan waytata wañukashqata hurqarinchik. Chaypitami chunka ishkay uurana chay shuqmata tinkuq naaniman krusman hichanchik”. (Luisa Díaz Pinto, 55).

¿Imanirtaq tinkuq naaniman hichanchik? Hawna runakunapaqqa chay tinkuqchawshi hupayninchik alli kawaywan tinkun, chaychawshi tinkuq kaptin pipis chay qishyayta harurnin apakunqa, chayshi pipis shuqmawan kachakan, manaqa manashi kachakaayanmantsu.

1.2. ¿Imapaq shuqma alli?

1.2.1. Hiqapakushqa qishya

Hawna markachaw kay qishyataqa allaapami manchayan. Kay qishyaqa ishkinqanchikpitami pachanchik tikshurin, chaymi allaapa qishyakurkunchik. Chaywan qishyakurqa shunqu hitaywanshi, piqa nanaywanshi, achachaachikurshi, mana imatapis mikuyta nirarshi kakunchik. Chayshi mana sas hampikurqa wañuymampis chashwanshi. Chaynawmi Hawna runakuna yarpayninkunachaw niyan:

“Lullu wamraami tullpaachaw mishiwan pukllaykanqanchaw hatun rumita halurir patsaman ishkiykurqan. Chaynami mantsakashqa kaptin yulaq ruusata ashirkur ampipa shuqmarqaa; chaymannami tukuy laaya harinata mulinukunaman aywarkur mañakurqaa, chaytanami waytakunawan ahurkur wamraata shuqmarqaa; shuqmarinami kay waytakunata tinkuq naaniman aparir hicharqa. Chayna, shumaq hicharirna, mana tumashpa kutikamurqaa, chaynawmi wamraa chay hunaqlla alliyarqan.”(Marcelina Depaz Olivares, 45)

Ninqanchiknawpis awkispis, llullupis mantsakaywan qishyashwanshi. Chaynaw mantsakaywan qishyarqa rasshi imanawpis hupayninchikta shuqmawan kutichimunanchik, manaqashi qishyakur unayta hiparshi wañushwan.

1.2.2. Wayra tsarishqa qishya

Wayra tsarishqa qishyaqa mana allimi. Kay qishyaywan tsaripakushqakunaqa shunqunkuna hitaypa, piqankuna nanaypa qishyar hipayan, chaymi raslla uyuyaayan. Kay qishyataqa imayka wayta shuqmakuywashi hampiyán, wakinnashi waytakunata yakuchaw upuyan tsaraqshi ichikpa, ichikpa unayllata kachakaayan. Kay willakuywan nimanchik imanaw kay patsachaw alli kaq mana alli kaq wayra kanqantami. Alli kaqqashi alli kawayninchik qumanchik, chaywanshi kawanchik, chaytashi shuutanchik, kaywanshi imaykapis kawan. Wañuy wayrapaqnami niyan, kayqa wañuchimashwanshi, chayshi llutallaqa maypapis yarqushwantsu, manaqashi mana alli wayra (Ayraq wayra) tsarimashwan.

1.2.3. Patsa hitashqa qishyapa hampin

Kay qishyataqa tukuy laayami hampin ashinchik. Hawna markachaw kaynawshi patsa hitashqa qishyata hampiyán: Huk qupi hananmanshi qishyaqta qalashta iskarkachinchik, chaypitanashi shuqapar Diosman mañakur, yulaq waytakunata willapar llapanninkunata shuqmar kupanchik. Usharirna tinkuq naaniman shuqma waytata hichanchik, shuqmata hicharirna mana tumashpa kutikamunanchik, manaqashi qishyay kikinchi llata taripaamanchik.

1.3.1. Puruqsa wayta

Kay waytata llullu wamrakunata shuqmaychaw iñishiyan. Kay waytataqa manami muruyantsu, kikinllami chakrakunachaw haapa sachanaw yurir wiñakun. Kay waytaqa abril killa, mayo killachaw waytan, qallwash niraqmi waytami. Kastillaanuchaw kay waytata *adobo* wayta niyanmi.

1.3.2. Tanta wayta

Kay waytapis kikinllami chakrakunachaw yurikun, shumaq hatusaq tantanaw kaptin Hawna runakuna tanta wayta niyan. Wakinqa naani kuchunkunachaw wiñarshi kawayninchik naanita musyan, chayshi mantsakaypaq, patsa hitashqapaq, mana alli ñawipaq shuqmachaw iñishiyan.

1.3.3. Ritaama

Ritaama sachapa qallwash niraqmi waytan, hatusaqmi yurami, raprannami ichishaqlla, hatun tullumi. Kay sachapa waytankunatami hampikuqkuna shuqmachaw iñishiyan. Kay waytaqa hirkakunachawmi, raqrakunachawmi, mayu kuchunkunachawmi wiñan. Kaypa waytanqa allaapa shumaqmi mushkun, chaymi tumpiskunapis, winchuskunapis waytapa mishkinta shuquyan.

1.3.4. Waruuma wayta

Kay waytaqa qarwash niraqmi, titami tullun, hatusaq yurami kapun. Kay waytataqa Hawna warmikuna tullunpita kallata, pirwata, mulditapis iñishiyaananpaq rurayan. Niykurpis kay waytataqa imayka niraq qishyaykunata shuqmachaw hampiyaananpaq iñishiyan.

1.3.5. Kunti wayta

Kay waytaqa chakrakunachaw kikinlla wiñakuqmi, qamla puka niraqmi, hatun yurami, kashasapami. Kay waytaqa Hawna markapa hallqakunachawmi allaapa kan, chaykunapitami shuqma hampichaw iñishiyaananpaq apayaamun. Kunti waytawanshi huk waytakunawan tallurkur llullu wamrata, shipashta, maqtata mantsakaypita, patsapita shuqmayaanpaq iñishiyan.

1.3.6. Yulaq ruusa

Kay waytapaqa shutinga ninqannawmi. Kay waytaqa yulaq niraqmi, hatun yurayuqmi, wakinqa ichikpis kayanmi. Kay waytakunataqa runakuna wasin nawpankunachawmi, chakrankunachawmi, hardinnikunachawpis muruyanmi. Chaynaw murushqa karmi wata tumariq waytan, chaymi hampikuqkuna imayka qishyaypaq iñishiyan: shunqu naynaypaq, ñawi nanaypaq, piqa nanaypaq, matsakaypaq (shuqmachaw), hukkunapaqpis.

1.3.7. Puka ruusa

Kay waytaqa shutin ninqannawmi puka, qamlas pukapis kanmi, hatun yurayuqmi, achka kashayuqmi, ichik yurapis kanmi. Kay waytata runakuna achkatami hampi kaptin chakrankunachaw, hardinnikunachaw muruyan. Wakinkunanami kay waytata *virgenkunaman*, *santukunaman* rayminchaw, *misanchaw* churapuyaananpaq muruyan; wañushqankunapaqpis aya hamankunapa apayanshi.

Kay waytataqa shumaq mushkuptin, hampi kaptin llullu wamrakunata shuqmaychaw iñishiyan. Kaywanqa ñawi qishyaypita, patsapita, mantsakaypita wamrakuna raslla shuqmar kachakaachiyan. Wakinnami kay waytata yakuchaw mantsakaypaq, llakikuypaq, shunqu nanaypaq, imayka riqiyanqan qishyaypaq upuyan.

Patsaachiy

Hawna runakuna kananyaq shuqmakuy yachayninkunata kawachiyan, ima qishya kaptinqa paykunaqa imayka niraq hampikunawanmi hampinakur kawakuyan.

Unay hampinakuyta qunqashuntsu, kaykunaqa unay witsanpitami imanaw qishyaykunata hampiykuna kayan, chaymi kay witsan mana uqrakaanpaq chanintsashun.

Ashmakunawan shuqmakuy

Leidy Felyna Rosales Gonzales

1. Paria markata riqishun

Paria markaqa *Huarazchawmi* kaykan, distriitu *Independinciapa* rurinchaw. Kay ichik markaqa hatun hirka *San Cristobalpa* chakinchawmi taykan. Pariachawqa yachaywasipis kanmi, *San Cristobal* Pariapiq nishqanmi, kaypa hawanllachawmi posta médicapis kaykan; plaasanqa yachaywasipa umanchawran. Kay markachaw runakunaqa puwaq hunaq, *octubre* killami mama *Santa Rosapa* shutinchaw raymita rurayan; chaychawmi *bandawan*, *corrida de toros* nishqanta rurayan; niykurpis plaasachaw *Shaqsha* tushuqkuna, *Cusqueñita* tushuqkuna, *Yana runa* tushuqkuna (*negritos*) allaapa qatswaykuyan.

Kay marka runakunaqa imayka niraq ashmakunatami waatayan. Chay ashma waatayanqakunatami wakinta mikuyan, wakinkunatanami rantikuyan, hampikuyaananpaqpis iñishiyani. Chaynaw karmi kay willakuychaw ashmakunawan shuqmakuypaq qillqaramushaq.

2. ¿Imataq shuqmaqa?

Shuqmaqa unay hampikunami, hunay patsapiqmi kay hampikuyta Pariachaw rurayashqa. Kay hampikuywanqa haaniyki aywakushqantashi qayayan, chaymi haani kutimuptinran qishyanqaykipita alliyanki, niyanmi. Chay shuqmachawqa mañakunchikshi, chaypitashi qullanan awkinkunata (apu) haanillanchikta kutichiyaamunanpaq qayakunchik.

Shuqmakunataqa rurakunchik ashmakunawanmi: hakawan, allquwan, kakashwan, urpiwanpis, imaykawanpis. Chaynawllami shuqmataqa tantawanpis, ruruwanpis, waytakunawan, qillaywan, alumbriwan, rumiwan, aqashqa sarawan, karamiiluwapis ruyashwanshi; chaynawmi musyaqkuna niyan.

2.1. ¿Imapaqtaq shuqmataqa wananchik?

Shuqmataqa wananchik imayka mana allikunata hampikunanchikpaqmi, imayka qishyakunata: *sarampionta*, tiktikunata, qiri tsakinanpaq, chaynaw hina wananchik mantsakaykunata hampinapaqppis: ishkiy mantsakaypaq, utukyay mantsakaypaq, ñawiy mantsakaypaq, patsa mantsakaypaq.

Shuqmawanqa Paria runakuna shumaqllami hampinakur kawayan; chaypaqmi waatakuyanqan ashmakunata tsarirkur iñishian. Chaychawqa ari manami wanayanllatsu chaniyuq qillaypaq hampikunataqa; paykuna manami *pastiillakunata*, ampuullakunata rantianllatsu, allaapa antsarllami miidikuman aywayan.

3. Ashmawan shuqmay

3.1. Hakawan shuqmakuy

Kay ashmawanqa imayka mantsakaykunatami hampiyan. Chaymi hakawan imayka qishyayanqankunata shuqmakurir, hakata pishtarir shunqunchaw, ñatinninchaw, puywashninchaw, pachanchaw, aqishninchaw, ayaqninchaw rikayan.

Shuqmataqa qallarkunchik runapa llapanninta kupar kuparmi, chakinpita qallaykur piqanchaw ushar. Warmita hampinapaqqa yulaq china hakami, ullquta hampinapaqqa yana urqu hakami kanan, llullu wamrakunata hampinapaqnamu uyushllami kanan. Kay ashmawan shuqmakushqqa llapan qishyaykunatashi

hurqaramun, chaynawmi hampikuqkuna musyaykunata willakuyan. Chaypitanashi kupar usharirna hakataqa kuchilluwan shumaqlla ruqyan, niykurna wañushqa hakachaw llapan qishyaykuna hurqamunqanta rikayan. Kay llapan ruraychawqa tayta apukunata mañakushllapashi rurayan, manaqa illakunatapis qayar, Patsamamata, hatun hirkakunata mañakur rurayan.

Wakinnashi hakawanqa manchaykayta karpis, *maldad*kunata karpis hampiyanshi. *Maldad*paq karqa yana hakawanshi rurayan, yana hakapa shunqunqa mana allikunata rurayanqantashi willakamun.

Shuqmakuq alli hampinanpaqqashi alli hunaqinchaw kanman, mana chaynaw karqa manashi alliqqa hampikunqatsu; manashi chay qishyaq kachakanqatsu manaqa hakapis manashi ima qishyakuna kanqanta willakuyantsu. Chaymi kay markachaw imayka niraq hampikuqkunapaq willakuykuna kan, chaypaq Mauricia Dextre, (82 watayuq), kaynaw willamarqan:

“Chay hakawan hampikuq runaqa wasinpita hampikuq yarquraykar, allawka chakinta tsaktaptinqa, mana alli willakuyshi; chayshi hampikuqqa wasinta kutikunman. Huk warmiwan tuparqa, mana alli willakuyshi, chaypis, manashi hampikuq aywanmantsu, huk kutiraqshi shuqmakuq aywanman”.

3.2. Allquwan shuqmakuy

Allquwanqa mana alli patsachaw ishkiyanqan mantsakaykunata hampiyaananpaqshi shuqmayan. Chay qishyaq wamratsun kanqa, yana llullu allquwanshi qala paachuykur kupanchik, niykurnashi kikin patsa mantsakanqanman chay allquta apaykur hitaykunchik; chayshi qishyayta kikin patsanman allqu kutichin.

Kaynawpaqmi allquwan shuqmakuypaq Felicitas Gonzales (42 watayuq) kayta willakamun:

“Huk kutimi llullu ullqu wamraa ishkipamarqan; chaymi llutaypa matsakaypa ampipa waqaykapamarqan. Kay wamraa mantsakaypita kachakaanapaqmi allquta tsariykur chaynaw shuqmachikurqaa, chay patsapitami wamrallaaqa puñuyta tarirqan”.

Kay willakuywan yachachimanchik imanawmi kay marka runakuna ashmakunawan hampinakuyanqanta, imanaw allqu wamrapa haaninta mantsakashqan patsapita kutichimunqanta. Haanish, ari, kawayninchikta kachin, pay aywakuptinqa qishyakurkunchikshi, wañushwanpisshi.

Hukmanpa yarpachakurishqaa, kay willakuyqa manachi allitsu kanman, mana alli ruraychi, upa ruraychi, kay patsa markakunachawqa runakunapaqqa kaynaw rurayqa; kaynaw hampikuyqa alli rurayshi, alli hampikuyshi, chaynawshi qullanapiq kawayta rurayashqa, yachakuyashqapis.

3.3. Kakashwan shuqmakuy

Kakashqa mantsakashqa runakunatami hampin, chaymi kawaykaq kakashwan lasapankunata quturachiykur llapanninta kupar hampinchik. Chay kupaykashqa kakash waqaykuptinqa qishyaqpa mantsakaynintashi hurqarin, chaynawshi raslla pipis kachakaarin. Niykurnashi ashmawan alli shuqmakurirna chay kakashta tinkuq naanillachaw haqiyen, chaychawnashi waqar waqar mantsakashqa runapa haaninta qayamunqa.

Kakashwan shuqmakuypaq Valeria Oropesa, Paria warmi, kaynaw willakamun:

“Ñuqapis chakwana kaykar mantsakaywanmi karqaa, mayta haytami purirqaa imanawllataq kay qishyapita kachakaaman nirmi. Chaymi nanaana, maa shuqmaykushqayki nimarqan, chaymi huk hatun kakashninwan lasapaaniikunata quturachimar, llapanniita kupaykamarqan. Chaynaw kakashwan hampiramarnii chay ashmata apakurqan”.

“Chayna, huk kutina mana musyarna tapurirqaa: –‘¿Mayta hampimanqayki kakashta aparqunki? ¿Kashkirirqunkiku, aw?’– Niptiimi, pay piñashqa nimarqan: –‘Upa, imanawtaq kashkishaqqa, tinkuq naanimantaq aparquu, chaychaw qutsurchi haaniykita qayamushqa, chaychawnachi ari, chay kakashllaaqa uqrakaakullanqa’– nimarqan. Ñuqaqa mantsakaywanchi ari karqaa, chayllanami kachakaarillarqaa”.

¿Imanirtaq tinkuq naaniman kakashta kachayan? Tinkuq naaniqa rikachimanchik huk krustami (Tsaqanata). Chay naanichawshi qishyaq runapa alli kawaynin (haanin), mana yarquyta munar, pantakushqa kaykan. Chay tinkuq naanimanshi kakashta churaykunchik, chayshi waqayninwan haanita kutichimun.

3.4. Urpiwan shuqmakuy

Urpiwanpis shuqmakunchikmi imayka mantsakayninchikta hurqamunanpaq. Ñuqaqa ari rikarqaami imanaw mamaanii nanaata urpiwan shuqmaqta. Kaynawmi karqan:

“Nanaami sanhaman pukllanqanchaw ishkiykurqan, chaynami ñuqaqa sanhapita sutamuq yaykurqaa;

paytaqa allaapa mantsakashqatami tarirqaa. Chaypitanami ampipa puñuyta atinarqantsu, ñawinpis tuqukaaramurqanmi; chaynami mamaanii maychaw mantsakanqanta tapurqan: –‘Sanhamanmi ishkiykurquu, kay nanaami chaypitaqa sutamashqa’–, chayta wiyaykur mamaaqa llutaypa piñashqa, ishkaata qayapaayaamarqan: –‘Upakuna, ¿Imanir willayamarqunkitsu? ilma mana wañupakuykunchik! Chaywanqa wañunchikmin’–, nir mantsakaachiyaamarqan”.

“Chayna mamaaqa taytaata yulaq urpi apamuq kacharqan; yurirachimuptinnami ishka *vela* rantiq kachayaamarqan. Chay ishka *velatami* matankanman huk hakuwan watayarqan; urpiwannami llapan lasapankunata quturachiukur, llapanninta kupar kupar haaninta apukuna kutichimunapaq mañakur qallaykuyarqan. Urpiwan shuqmakuyta usharirna wayrapa kachayarqan; ishka *velakunatana* piqa purunanman tsarichiyarqan, chaychawmi ushakanqanyaq rawrakurqan. Chayllatsunchi ari nanaaqa kachakarqan” (Leidy Rosales, 2015).

Patsaachiy

Paria markachawqa unay yachaykuna kawaykaayanraqmi. Kay markachaw kay hampikuykuna runakunaraykurmi kawayan, mana paykuna musyayninkunachaw iñishiyaptinga manachi kanan musyayninkunata willaykaayaqmantsu karqan.

Kay musyayninchikta iñishinanchikmi mana pinqakushpa, mana uqrakaanapaq, shamuq wamranchikkuna imanaw shuqmakuyta, imanaw hampikuyta yachakuyaananpaq.

Mushuq markachaw hampikuq ashmakuna

Luz Yda Brito Gonzales

1. ¿Imataq shuqma?

Olorteguiwan Castillo (1994), kay ishkan yachaq runakunami shuqmapaq nimanchik: “Shuqmaqa hirka runakuna imanaw qishyata riqiyaananpaq, hampiyaananpaq rurayashqanmi”.

Delia Cáceresnami (2000), kay warmi, ima shuqma kanqanpaq kaynaw willakamun:

“Ima qishyata hampinapaqqa alli shuqma yachaykunami kan, markan markan kay hampikuyta musyayan. May markachawpis hampi kamayuqninkuna kanmi, paykunami musyayan imanaw pipis qishyaqta shuqmawan alliyachiyta, kachakachiyta...”.

Hukna shuqmapaq musyaq, Lucio Cautivo (45 watayuq) shutishqa runanami kaynaw willakamun:

“Shuqmaqa alli pakipakushqata, mantsakashqata, ñawintsashqata hampinapaqmi. Wakinnami *sarrampióntapis*, *verrugatapis*, *viruela* nishqanta kachakaachinmi niyanmi, chaynawmi parlayan (...). Shuqmaqa patsapa imaykapis kaqninwan hampikuyashqanmi, chaynaw karmi musyanqanchiknawpis kay patsa shallqachawqa imayka hampikunami, imayka niraq qishyaykunapaq kan”.

1.1. ¿Pikunataq shuqmakuyta yachayan?

Mushuq runakunaqa unaypitashi shuqmakuyta yachayaq, qipa runakunaqa mananashi musyayanllanatsu, chayshi hatun yachaq *médicollamanna* aywakuyan. Kay markakunachaw shuqmakuywan hampikuytaqa shipashkuna, maqtakuna qunqaykaayannami. Chay hatun yachaq *médico* mana huk qishyata kachakaachiptinllashi kay hampikuq yachaqman wakinqa tapukuq aywayan.

Musyanqanchiknawpis unay runakunaqa imaykawanmi hampinakuyaq, chaypaqmi iñishiyaq hakata, ruruta, kakashta, urpita, allquta. Chayshi shuqmakuy rikaykurlla musyariqshi imawan qishyayanqanta, imawan chay qishyata kachakaachiyaanan kaqtapis; chaynawmi niyan.

1.2. Shuqmapaq ashmakuna

Kay markachaw hampikunapaq iñishishqa ashmakunaqa, kaykunami kayan: haka, allqu, urpi, pichuychanka, kakash, wallpa, añas, machaway, imayka hukkunapis.

Wakinnashi wañushqa ashmakunapa wirantapis, yawarnintapis, aytsantapis iñishiyanshi; chaykunapis allish qishyakunata hampiyaananpaq, chaynawpapis kachakaachinakuyanshi. Kaykunapaq manami willakuychaw parlamushaqtsu, wakin, umakaqkunallapaqmi.

1.2.1. Hakawan shuqma

Kay ashmataqa llapan runakunami Mushuq markachaw waatayan. Kay ashmata runakuna mikuyaananpaqmi waatayan, wakinan hampikuychaw iñishiyaananpaq, hukkunanami rantikuyaananpaq, qilli karnin qarakuyaananpaqpis, imaykapaqmi.

Polya (2015) shutishqa yachaqmi wakin runakuna niyashqanta willakun, imanaw alli mikuy haka kashqanta, huk ruraykunapaqpis allaapa alli kashqanta; tukuy laaya *ritu*alkunapaq, hampikunapaq wañuchiyashqanta. Paymi willakun imanaw hakachaw ima qishyaytapis rikayashqanpaq; hakawanshi huk markakunachaw *autopsiat*apis rurayanshi, imaykachaw iñishishqa kashqantami nimanchik.

Rosasna (45 watayuq) hakawan qishyata tarinapaq kanqanta kaynaw willakun:

“Qishyaq runatami llapan *cuerpunta* kupanchik, chaynawmi kay haka llapan qishyata hurqan. Kay hakaqa kanman mallwami, yanami. Hakaqa chaynawmi kupaykashqalla qishyata hurqan chaylla antsarir wañurin, niykumi wañushqa hakata pachanpa pishtanchik, chaychaw ima qishyaykunata rikanchik”.

Antonio Calvo (55 watayuq), Mushuq markachaw hakawan hampikuq runan, imanaw shuqmakunqanpaq kaynaw willakun:

“Hampinaata munaq kaqkunaqa wasiimanmi shamuyan. Manami ñuqaqa aywaatsu. Chay hampikuy munaq shamuykar huk warmiwan tupaykun, chayqa manami shamunmansu. Mana allimi qishyaykar warmiwan tupayqa. Chaynaw shamuykar huk warmita rikaykur chaypis mana allimi, mananami shamunmannatsu. Tsanawmi chay qishyaq manami kachakanqatsu, kachakayta munarqa huk hunaqnami kutimunan...”

“Hakawan shuqmanaapaqpis akrashqa hunaqllami kan; kayta ruranchik ishkaq riqishqa hunaqmi, *martisllapa*, *viernisllapami*. Niykurmi chay shuqmakushqa manami llutallaqa purinantsu, hampiriptinllami alli achka lasapata shukukurkur mana wayra qunanpaq wasinta kutinan; wayra quykuptinqa wiksukaarinmanmi. Chay wayra tsariykuptinqa wañunmanpismi.

“Shuqmana hakata manami llutatsu apayaamun, pishi wamrapaqa llullu hakallami, yashqa runakunapaqnama puqu haka, yanami kanan; chaymi allipis kachakaayanna manaqa, manami. Kay ashmawan kuparqa tarinchikmi tukuy laaya qishyawan qishyayashqanta: *patsa maqashqata*, *mantsakashqata*, wayra *qushqata*, *imaykatapis*”.

Margarita Saavedra (68 watayuq) hampikuq, kay shuqmapaq hukmanpa willakun:

“Ñuqaqa alli kachakaayaanapaq kikin qishyaqpa wasinmanmi aywaa. Shuqmanapaq hakaqa alli kawaq hakami kanan. Chay hakawanmi shuqmanchik. Shumaqkuyqa umapita urayaqmi; qishyaqpa piqanpita chakinkamami kupanchik (...).

“Ñuqaqami shuqmakur qishyaqpa ratashninta qutuchii, chayraqmi alli hampikunqa. Niykurnami taytanchik *Diosta* mañakuraykar shuqmayta qallaykuu, chaynawraqmi qishyay aywakunqa. Haka alli qishyayta apakunanpaqqa, qishyaqtami alli kupananchik, chaynaw kupaykashqami haka anchaypa waqar llapan qishyata apakun, niykurmi wañun, chaytaman pishtarir hakapa rurinchaw imapita qishyaq hipanqanta rikanchik”.

1.2.2. Mantsakaypaq kakashwan, yana wallpawan shuqma

Luz Aguilar Villafanam (45 watayuq) kakashwan matsakashqapaq shuqmakuyapaq kaynaw willakun:

“Kay ashmawanqa mantsakashqa runapa aanimunta kutschinapaqmi shuqmachaw iñishiyan. Chaypaqmi yana kanan, manaqa manami allitsu. Kay kakashwanmi *orar orar* llapan *cuerpunta* shuqmanchik. Shuqmar usharinami kakashta runapa puruna matqanman huk paqas watanchik; chaynawmi qaparirnin aywakushqa aanimunta qayamun, mana qapariptinqa hukpitami yapay ruranchik, chaychawqa imanawpis kutimunqami. Kay kakashwan wakin runakunaqa bruhiriyatapis hampiyanshi chaynawmi wiyashqa kaa (...)”.

1.2.3. Bruhiriyapaq yana wallpawan shuqma

Brihiriyapita hampikunapaq yana wallpashi alli. Kay wallpawanshi qishyaqta hampinchik, shuqmanchik. Bruhiriya mana chaamaanapaq chay wallpawan alli shuqmariykurninshi pishtariykur yawarninta quñu quñullata upunchik.

C. Cochachinmi (34 watayuq) bruhiriyapaq willakamun:

“Unaymi mamaata allaapa qishyaptin, huk yachaq runaman Yungaypa aparqaa. –‘Kay mamaykiqa bruhiriyawanmi qishyan’–. Chaychawmi wallpawan hampikuq, mamaata imanaw hampiqta rikarqaa. Aanirpis kay hampikuq yana wallpawanmi mamallaata shuqmarqan, chaychawmi rikaykurqaa chay wallpapa shiminpa huk rachak yarqukuriqta; chayshi bruhiriya niyashqan kanaq, chayshi mamallaa allaapa qishyarqan. Chayllami kallan”.

1.2.4. Allquwan mantsakashqapaq shuqma

H. Palmam (2015) allquwan shuqmakuyapaq willakun:

“Runa llutakunachaw ishkirninmi, allaapa mantsakarninga chaychawmi aanimunta haqiykun, chaymi allaapa qishyakurkun. Chay mantsakay aywakunanpaq, aanimu kutikamunanpaqmi allquwan shuqmanchik, chaypitanami maychaw runa ishkishqanman allquta kumaykunchik, chaymi runapa aanimun allqullawan kutikamun. Chaynami runa qishyaypita huklla kachakaarin”.

Patsaachiy

Kay uryami riqichimanchik imanaw unay runakuna Mushuq markachaw qishyakunata hampikuyashqanta. Kanan witsankunanashi kay hampikuyta manana wakin shipashkuna, maqtakuna wanayannatsu, huk niraq hampikuywanshi hospitalchaw hampikuyan.

Kay willakuychaw yachatsimanchik mana lluta hampikunata iñishiyanta, paykunapis qullanan witsanpitashi imanaw hampikuyta riqiyaanaq. Paykunaqa kikin marka yarpayninkunachawshi ashmakunachaw tukuy qishyakunapaq, tukuy laaya hampikunata tariyaq.

Huarazchaw papa, sara muruy churay

Yuly Alicia Cadillo Tarazona

1. Ima papakuna muruy

Papapa *científico* shuttinga *Solanum Tuberosum*mi. Kay mikuytaqa hinantin patsachawmi kanan witsan muruyan, mikuyanpis. Papaqa qullanan hallqakunachawshi alaq markakunachaw patsaq. Niykurnashi qichwa marka, chala markachaw murukar miranaq. Chaypaqmi Murra (2004:108) kayta nimanchik: “Mana papa hallqakunachaw wiñashqa kaptinqa namami hallqa runakunapis kawayanmantsu karqan (...). Kay papataqa niykurnin chala runakunami apayarqan, chaymi paykunapaq bindisiyunmi kashqa”.

Yuringan patsapita kanan pachayaq imayka rikuy papakunami kan; wakinkunaqa qullanan papakunanawllami kayan, chaykunatami natiiba papa niyan; wakinnami mushuq papakuna yuriyaamushqa, chaykunaqami *laboratorio*chaw yuriyashqa (*papa mejorada* niyan). Natiiba papataqa kay markakunachaw huk ishkaqllanashi muruyan (awkinkunallana). Kay niraq papakunapa shutinkunaqa kaynawmi kayan: *Yuraq kumun papa*, *Quru papa*, *Isku puru papa*, *Lasapa papa*, *Añaspa makin papa*, *Pumapa makin papa*, *Uchus papa*, *Hakapa mullkan papa*, *Tuurupa kaachun papa*, *Wiskur papa*, *Hapallan taakuq papa*, *Diyispa ñawin papa*, *Shallyash huytu papa*, *Huytush papa*, *Alli chuulu papa*, *Kuntur papa*, *Warmi papa*, *Kipuucho papa*, *Tsawtsa papa*, *Llumtsuyta waqachiq papa*.

Kay niraq papakuna muruna kanqanpaqmi Florencio Beas (68 watayuq), Lluqlla markapita kaynaw nimanchik:

“Kay papakunaqa alaq markakunallachawmi, yana allpakunallachaw wiñakuqmi kayan. Kay papataqa kikiikuna mikukuyaanaallapaqmi murukuyaa, qatuq apayaptiipis manami rantiyaamanllatsu, huk hatusaq papallatami munakuyan (...). Kay papakunataqa rasllami qishyakunapis, kurukunapis tsaririn, chaymi alli alli rikananchik, manaraq qishya tsariptinmi hampinchik, manaraq kuru ushaptinmi allakurkunchikpis”.

Kay markakunachaw imayka papakunami yaykamushqa, chaykunatami variedades mejoradas niyan. Kay niraq papakunataqa *Santa Cruz* markachaw, *Lluqllachaw*, *Macashcachaw*, *Ynacoshcachaw*, *Acochaw* murukuyan. Kaykunami kayan: *Yungayina*, *Yungay chata*, *Liberteña*, *Perricholi*, *Canchán*, *Limeña*, *Amarilla*, *Peruanita* imayka rikuq.

1.1 Huk mikuykunaman tikrachiynuna

1.1.1 Papa tuqush

Tuqushta ruranapaqqa huk uchkutami mayu kuchunchaw, pukyuchaw, yaku aywanqanchaw ruranchik; niykurnami uqshawan qishuta kamanichik, hananman papata churanchik; niykurnami yapay uqshawan tsaparinichik, chaypitanami lasaq rumiwan ñupuchinchik. Kayta huk killatami hurqanchik. Achkata hurqarninqa, mallaqqa witsanpaq tsakichinchikmi.

Tuqushtaqa kay marka runakuna hampichawpis iñishiyami. Kay papaqa allaapa allish chuqapaq, qasqu nanaypaq, kunka nanaypaq, penisiliinayuq karshi kay qishyaykunapita washamanchik, chaynawmi musyaqkuna niyan.

1.1.2 Tsakishqa papa

Kaytaqa kastillanuchaw *papa seca* niyanmi. Kayta ruranapaq papatami yanunchik niykur shipranchik, chaypita ampillapami qaha qunanpaq mahanchik; niykurna manaraq inti chaptinmi yulaq ratashkunawan mana yanayaanapaq tsapanchik. Chaypitanami achaywan alli tsakichinchik; niykurnami mankakunaman, runkukunanami, baldikunanami kapshi kapshi aqarkachik churanchik.

Kay tsaki mikuytaqa imaykachawmi kuchi aytsawan, wallpa aytsawan (karapulkachaw), manaqa alli ñuchu aqaskir kashkichawpis ruruntin shaqwitanaw upunchikmi.

2. Ima sarakuna muruy

Sarapa *científico* shutinga *Maíz Zeam*. Sarataqa hampipaqpis iñishiyami. Qishyay hampikuqkunashi shamputa, mantsakayta, patsa hitashqata, mana alli ñawita sarawan shuqmakur hampiyan. Kay mikuytaqa imaykachawpis mikunchikmi: kashkichaw, apichaw, tsuqlluchaw, shirinpuhaw, qullmichaw, utsuchaw, ankuyshuchaw, awashinkachaw, saramilluchaw, tantachaw, imayka siktakunachaw.

Kay markakunachaw imayka rikuy saratami tarinchik: *Paqchusta*, *Mishkishta*, *Qusqiñuta*, *Yulaqta*, *Pukata*, *Waraw tamputa*, *Puñusta*.

Kay sarakunataqa kay marka runakuna imaykachaw, imaykanawmi churayan: wayunkachaw, llushtuchaw, shurachaw. Kaykunatami kay urankunachaw musyashun.

2.1 Imanaw sarata churakuy

2.1.1. Wayunka ruray

Kayta ruranapaq ishkay saratami panqanpita watanchik niykurnami chayllachaw tsakikunanpaq qirupita, waskapita karpis warkunchik; chayllapitami hurqanchik kamtsata, llushtuta, shurata, imaykata rurapaq. Sara kamtsaqa laawatami, kashkitami, kaldutami, pichukunatami, tawritami, siwichitami, chicharutami, puchiiruta, charkitami⁷ mikuychaw paqtar yanapan; chaynawllami millkapachawpis iñishikinichik. Llushtupitanami imayka niraq mikuyta ruranchik: mutita, kashkita, apita, tamalta, umiitata. Shurapitanami aswata uryachaw upuyaananpaq manaqa yakunaypaq rurayan.

2.1.2. Sara llushtu ruray

Kayta ruranapaq saratami uchpawan yanunchik niykurmi awinchik, chaypitanam achayman tsakinanpaq mahachik. Kay mikuytaqa mana chuqllu kanqan killakunami iñishinchik, manaqa kuchi kankawanmi mikunchik; chaynawllami chicharutapis yanapan, paqtan. Sara llushtupitaqa wakinkunaqa allaapa sikta mikuykunatami rurayan: tamalta, umiitata, apita, imaykata.

2.1.3. Shura ruray

Shurata ruranapaqqa huk uchkutami ruranchik. Uchkuta rurarirnam, rumita chay puusupa (*pozo*) hawanman churanchik, chay rimukunash, sarata mana ismuchinanpaq, yakuta shuqun. Chaynaw rumin churarapurnash, imayka sachawan (iwkaliptu, ishmuñaw) qishun ruranchik, chaypita huk ratashta hananman mashtanchik, chaymanna llapshallata sarata wiñanchik; tsapanapaqna yapay sachakunawan tsapanchik. Ushanapaqna yakuwan chay sarata ushmanchik. Huk killami chay *puusuchaw* wiqchir kanan. Huk killataraqmi sara shurayan.

---

⁷tsarki

Kaynaw aswata ruranchik: Yakuta mankaman puwananpaq churanchik. Chaypita shurata aqarkur kayman wiñanchik niykurnami imayka rikuq *frutata* yapapunchik (plaatanuta, piiñata), manaqa achista, kinwata, sara aqashqata, sibaada amshita; chaypita alli puwachinchik. Alli puwariptina huk qipiwán shuyshunchik; chaypitanami uylluman puqunanpaq hirpunchik. Aswaga kima hunaqtamí puqun, chaytami imayka rurakunachaw upunchik.

Patsaachiy

Mikuykunata churakuyqa llapanchikpaq allimi. Kaynawpami ñuqanchikpa mikuyinchik tamyachawpis, usyachawpis pishintsu. Chaynawpami llapanchik allilla kawakunapaq kay yachaykunata yachakunanchik, wakin mana yachaqkunata, qunqashqakunatapis yachachinanchik.

Aytsa mikuykuna churakuy

Yoselin Vanesa García Espinoza

1. Charki ruray

Aytsata charkiman tikrachiyán unaykama churaraakunanpaqmi. Kay marka runakunaqa charkitaqa uusha aytsapita, waaka aytsapita, kuchi aytsapitami rurayan; wakinkunana haapa kuñishpita, luytsupita, atuqpita, añaspita, wishkashpita, challwapita charkita rurayan. Kay mikuytaqa intiman churarmi alli kachichaykur tsakichinchik, chaytami charki ninchik.

Alliq kaayirinapaqmi, imanawpis rurayanqanta, Damiana Prudencio, pitska chunka ish kay watayuq, *Santa Cruz* markachaw taaraq warmi kaynaw willakaramun:

“Charkita waaka aytsapitami ruranchik, kuchi aytsapitapis rurashwanmi. Kay aytsataqa llapshallami ruqurinchik, chaymannami aqashqa kachita winanchik. Chayta ruranchik mana qinrash kuru yaykunanpaqmi, niykurnami intiman alliq tsakinanpaq churanchik; alli tsakishqana kaptinna ichikllapayan mikunapaq churakunchik”.

Chaynawllami Dina Rosas, chusku chunka pitsqa watayuq, Yanacoshca markapita willakun: “Charkitaqa shumaqlla alli aytsata kachillawan mataykurmi ruranchik, chaytanami kachitanchik niykurna tsakichinchik. Chayllami charkiqa. Chaynawllami kay markachaw aytsata tsakichiyaa”.

Susana Ríos, Chusku chunka ishkay watayuq, Lluqllapiq kaynaw niramun:

“Shumaqmi ari aytsapiq charkikunata ruranchik. Aytsata llapshalla ruquriykurmi kachin putsuqaq putsuqaq wiñapunchik. Wakinga kaynaw rurayan: aytsatami kachin shumaq wiñariykur shukshukunaman, chilliwaman tsakinanpaq mashtariyan. Wakinkunaqa wasi rurinchawpis, kusina wasi rurichaw qusqiwana tsakichiyan. Kaynaw rurashqa charkiq wataypapis kakunmi, kakunmanchi ari ishkay kima watapis...”

Kay kiman warmikuna willakuyanaqannawmi charkitaqa ashma aytsapita ruranchik, unay runakunaqa kay yachaykunata musyayarqanmi, imanawpis mikuykunata unayyaq kachikuyaananpaq. Aytsakunataqa tsakichiyan mallakay patsachaw mikukuyaananpaqshi. Kay aytsakunapitaqashi imayka rikuy mikuykunata rurashwan: Luumu saltaaduta, charki kankata, charki aytsa ankata; wakinnashi huk mikuykunawan mikuyan; papawan, kamtsawan, papa pichuwan, kashkichaw imayka sikta mikuykunachaw.

Kay yachaykunataqa imanaw charki ruranapaq willakuq warmikunaqa awilankunapitash, awilunkunapitashi yachakuyashqa niyanmi, chayshi llapanta imanawpis rurayta musyayan.

2. Hamun ruray

Kuchi ashmataqa *español* kunami markankunapita apayaamurqan, chayraykurqa kay ashmaqa mana kay markapitatsu. Kanankunaqa kay ashmataqa piy maypis wasinkunachaw waatanmi.

Kuchipa aytsanpitaqa alliraqshi qillayta rantikur tariyan, allaapa chaniyuqmi kuchi aytsaqa. Kaytaqa imaykachawmi rantikuyan, imaykachawmi mikunapis: charkichaw, hamunchaw, chicharuchaw, mursillachaw, mantikachawpis.

Hamunta ruranapaqqa kuchipa rikranta manaqa chankanta qapllaq utsuwan utsutanchik, achka kachiwan kachitanchik, chaypitanami qushni laadunman kusinachaw tsakichinchik, chaychawmi alli tsakinqanyaq warkuran.

Gaudencia Sal y Rosas, (45 watayuq), *Santa Cruz* markapita, kaynaw hamunta ruranata willakamun:

“Huk kuchita pishtarqa aytsanpita chaluunatami rurayaa, pullanpitanami chicharuta, kuchipa qarantaqa (*pellejo*) tsakirachiykurmi puchayrukunata aruyaananpaq churayaa; makinkunapita (rikra), chakinkunatanami (chanka) hamunta ruranchik, chayta ruranapaqqa kachita, aqashqa puka utsuta manaqa qapllaqta hinantinta kupanchik. Chaypitana nina nawpanman warkunchik, chaychawmi shumaq qarwar aytsa tsakikur hamunyaakaramun”.

Kanankunaqa tukuy maakinakuna yurimushqa kaptin, hatun markarunachaw *refrigerador*aman aytsakunata, *frutakunata*, *verdurakunata* churakuyan. Manami wakinqa hamunta rurayannatsu. Chaynami kananqa runakunapis unay yachaykunata, imanaw mikuykuna churakuyta qunqariyanna. Chaynaw kaykaptinpis tuna runakunaqa kananyaqrami mikuyininkunata mana chay *refrigeradora*ta iñishir, tsakirkachir churakuyan; chaynawmi unayraq mikuyininkunata mallaqay patsachaw mikuyaananpaq kachiyan.

Patsaachiy

Imayka niraqmi mikuy churakuykuna kan. Wakinkunaqa aytsankunata mana kurunanpaq, mana asyaananpaq, manaqa mallaqay witsanchaw mikuyaananpaq churakuyan; chaynaw churakuyta munarqa hamuntami, charkitami rurayan.

Kaynaw churakuytaqa wakin markakunachaw rurayanraqmi, wakinkunana qunqaykaayanna. Kay willakuypita nishwanmi maqtakuna, shipashkuna yachayanllanatsu imanaw hamunta, charkita rurayta, paykunaqashi *refrigerador*aman ima aytsankunata churakuyan.

Patsamamata qaray

Rossana Cecilia Maguiña Salazar

1. ¿Imataq Patsamama qaray?

Patsamama qaraytaqa hinantin markakunami *abril* killachaw rurayan. Chay killachawshi Patsamamaqa mallaqan, yakunan, chayshi imayka mikuykunatapis apayan. Mama Patsata qarashqaqashi paypis alli ashmakuqshi, allishi waatamanchik, allish tamyán kanqa, allish mikuykunata wachanchimunqa; chaynaw nishpami tuna markachaw willakuyan. Wakinkunaqa Patsamamata achka rumikunata apu hirka hawankunaman churarnin waylluyan. Hukmanpapis Patsamama waylluy kanmi, paykunami rayminkunata rurarnin *cervezata*, aswata, ima washkutapis patsaman hichar qarayan (kaynawqa patsatashi yakuykaachiyan), chaytaqa Patsamama apu kaptinmi rurayan, pay mikuyninkuna quptin chaynaw yarpaayan.

Patsamamachawqa imaykapis kanmi, ashmakuna, sachakuna, runakuna. Kay Patsamama qaray waylluyqa *Callejón de Huaylas* markakunachaw *abril* killami qallan. Chay patsa qaraytaqa mananami unaynawnatsu rurayan, wakin awkinkunallanami ichik yarpaarirlla rurariyan.

Musyanqanchiknawpis kanankunaqa Patsamamata mananami unaynawnatsu rikayan, ñuqanchikpis hukmanpanami rikanchik. Kanan witsan hatun maakinakunawanmi qurita, qillayta, antata ashirnin kaway shunqunta wakwakuykanchik, chaynawmi hina hatun *fabricakunapita* achka qushta, nina qushni yarqur wayrata, yakutapis rakchataayan; chaymi ashmakuna wañuyan, sachakuna alli

wachayannatsu, runakunapis qishyapaakuyan. Mananami patsanchik apu Patsamamanatsu, Mama Patsanatsu.

Wakin markachawpis Patsamamata waylluyanmi: Qusquchaw, Apurimacchaw, Punuchaw. Kay runakunaqa allaapashi Patsamamata apu kaptin kuyayan; payshi runakunata imayka mikuyta, ashmata qishpichir qun. Chaynaw kay Mama Patsa apu kaptinshi anti runakuna allaapa kuyayan, kawayninkuchawshi waylluyan, chayshi Mama Patsapa shutinchaw raymitapis rurayan.

Unaykunaqa intipis apunkunashi kanaq. Chaynaw kaptinshi hirkakunapis, Patsamamapis, rahukunapis kuyay kayaq. Chaynaw karmi Patsamamaman *ofrendakunata* churayaq: kukata, graanu mikuykunata, qillayta, llullu llamata, aswata, ashma wirata, mishkikunata, wayrurukunatapis, imayka siktakunata.

2. Patsamamata Huarazchaw qaray

Patsamamata qaranapaqqa huk chusyaq hirkatashi aywananchik. Huaraz runakunaqa, patsa qaray waylluytaqa rurayaanapaq *Cordillera Blanca* nishqanpashi aywayan. Chay hirkakunapa chakinmanshi imayka qaraykunata churapuyan; chayta rurayan mana tamya kaptin, ima unquy qishya markaman chamuptin, mikuy muruykuna usyawan tsakiptin.

Unay witsanpitashi kay markakunachaw Mama Patsapa qaraynin quyaq, chaypaqshi rahukunapa chakinpa aywayaq. Chaykunamanshi qarayninkuna apayaq: kukata, llamata, aswata, ashma wirata, hakata, imayka mikuyta.

Huk niraq Mama Patsa qarayqa kushi kushi kayshi. Kushi kayninchikwanshi Mama Patsata kushichinchik; paypis llakikunshi. Chaynaw karshi qichwa runakuna imapis alliq mirapuyaananpaq imatapis allish kuyar, qutsur, raymiwanshi rurayaq. Kay raymikutatashi papa, uqa, ulluku, sara muruychaw, hurqaychaw rurayaq.

Patsaachiy

Kay willakuyqa unay, kay witsan runakuna Mama Patsa waylluyanqantami yachachimanchik. Paykunapaqqashi payqa kaway qukuq, mikuy qukuq, alli kaway qarakuq. Kanan witsanna qipa runakuna shallqata unaynawnatsu rikayan, hukmanpanashi shallqata waatayan.

Kay musyaykunata, yachaykunata allimi yachaywasikunachaw wamrakunata yachachishwan. Kaykunata yachakurqa hukmanpachi paykunapis kawayta yachakuyanman.

Kurwas markachaw tupuykuna

Yesenia Mary Luz Charqui Tarazona

1. Imaykanchikwan tupuy

Etnomatemática yachaychawqa qullanan yachakuytami tarinchik. Kaynawmi unaypita kananyaq yupanakunata, imanaw rurayta yachakuyashqa. Chaymi kay tupuna ruraykunata may chay markakunachawpis runakuna imanaw iñishinata kananyaqpis yachayan.

Kurwaspa tunanchaw wakin yachaq runakunaqa manami mitruta iñishiyanllatsu, wasinkunata tupuyaananpaqpis pirqakunaman shaykurullami tupuriyan; wasita rurayaanpaqqa piqankunapita ichik umanllami kanan, chaynawmi shaykurlla punkupaq haqiyaananpaqpis kikinkunallawanmi tupukurinrin haqiriyan.

Kanam kay shamuykunachaw rimashun makiwan, kukuchiwan, warawan, yukuwan, imayka niraq tupuykunapaq.

1.1 Makiwan tupuy

Kurwas markachawqa makinkunata kinrayninpa maman rukanatawan ñuñushkaq rukananta (kuwarta) shumaq kicharkurmi tupuyan, chaytami *cuarta* ninchik. Kaynaw tupunawanshi *mesankunata*, *punkunkunata*, *ruripakunata*, *punchuta*, *chumpata* rurarnin tupuyan.

1.2 Kukuchiwan tupuy

Kay tupuyqa kukushpita maman rukanayaqmi tupunchik. Kaywanqa warmikunami ratashninkunata, qatankunata, ruripankunata, llikllankunta, hakuraanankunata tupuyan. Ullqukunanami kukuchi tupuyta waskata, pantalu tupukuyaananpaq iñishiyen.

1.3 Warawan tupuy

Warawan tupuy niyanqanqa *hombropita* maman rukanayaqmi tupuyan. Kay tupuywanpis imayka niraq ratashninkunatami, llapan awachiyananpaq kaqtami tupuyaq. Kay tupuywanshi ayka waray imapis kanqanta mayayan: puchu, qata, hirqa, haku, waskapis, imaykakuna.

1.4 Yuku tupuy

Kayqa llullullan tupuykaqmi. Kaytaqa rurayan maman rukanatawan tuksina rukanata shumaq kichaykurmi. Kay tupuywanqashi warmikuna, ullqukuna chumpankunata, pantalunkunata, *midiasnintikunata*, imaykankunata tupuyan.

1.5 Chakiwan tupuy

Kurwas markachaw hapaywanpis tupuyanshi. Kay tupuytaqa chankankunata alli kicharkurshi rurayan. Kayqa huk mitrush. Kay tupuytaqa iñishiyen chakrankunata, naaninkunata, wasinkunata tupuyaananpaqshi; tsanawshi wasinkunata rurarpis ichik ichikman rakiyaananpaq hapayninkunawan tupuyan.

Chakiwan tupuytaqa ullqupis, warmipis iñishiyanshi. Chaynawshi ullqu wamrankuna piluutata pukllarnin kanchankuna rurayaanapaq, arkuta churayaanapaq, pinalpaq siqita chakinkunawan haparnin rikayan; chaynawshi yachaywasichawpis wakin yachachikuqkuna, shipaskuna, chuulukuna bulita pukllayaanapaq hapayninkunawan kanchankuna rakinakuyan.

2. Mikuykuna tupunakuna

Kay ruraychawqa uryamushaq imanaw mikuykunata chakra runakuna unay patsapiq kananyaq tupuyanqantami. Kurwas markapa runankuna kaynawmi mikuykunata tupuyanapaq willakuyan. “Chaynawmi kaychawqa tukuy laaya mikuykunata mallaqay patsachaw mikuyaanaapaq churakuyaa, chaymi unay churakuyanqaata ichikpa ichikpa munayanqaa hunaqlla hurqayaamuu”.

Kay uranchawmi mikuykunata kanastawan, wipiwan, baldiwan, tupuyanqanta rikashun:

2.1. Kanastawan tupuy

Kay iñishinataqa yachaq runallashi ruran. Kaytaqa imaykata churanapaqmi wananchik, tantata, ruruta, papata, *frutata*, *verdurata* latsapata, millwata, iiluta, matita, wishllata, imaykata. Wakinnami, aruykunachawpis, ushkata qarakuyaananpaq iñishiyanni; chay ushkachawmi, yanapakuqta kanastaypa qarayan: papata, sarata, ullukuta, uqata, ima frutatapis.

2.2. Wipiwan tupuy

Wipiqqa allaapa iñishishqa tupunami unay karqan, kananyaqmi anti markakunachaw millwata, qatata, bayiitata, punchuta, runkuta tupur ayka kanqanta mayayaanapaq iñishiyanni. Kay tupuna

wipitaqa unay awkinkunash, chakwankunashi iñishiyag, imaykata rantikuyaananpaq, trukakuyaananpaq itsa rantiyaananpaqpis wipillawanshi tupuriyaq, chaynawmi awkinkuna willakuyan.

Wipitaqa imaka niraq qirupitami rurayaq (qinwapita, kiswarpita, kullashpita). Llapan wipikunami kaynaw kayan: hukkaq kuchunpami hatun piqas, hukkaqninpanami hatun llanu kunkan kapun; kay llanu kuchunchawnami wachakaypa rakikashqa siqiran, chay siqishqawanmi ayka tupuy kanqanta musyayan.

Musyaqkuna niyanmi, wipita rurayaanpaqqa kikinpa makinllawanshi wipi ruraq tupun, chayshi wipi ruraqpa makin niraqla kayan (20 cm.). Manashi pimaytsu llutallaqa wipita rurayan, alli yachaqlashi kaytaqa rurayan. Chaynaw piy may ruraraqashi mana allish imatapis tupuyanman.

2.3. Baldiwan tupuy

Baldiwanqa imayka mikuyninkunatami rantikuyaananpaq, rantiyaananpaq, trukakuyaananpaq tupuyan. Kay tupunataqa, wakin runakuna, pullanpura murukuqkuna, tsaki mikuykunata ayllupakuychaw rakinakuyaananpaq iñishiyag; baldin baldin ima muruyanqantapis rakinakuyan: siwarata, allwita, aawasta, triquta, kinwata, achista.

Kay baldikunaqa takshapis, hatunpis kayanshi. Ichik kaqkunawanshi imatapis qaranakur llamichinakuyan: arusta, triquta, mutita, sarata; hatusaqkunawannashi achka mikuykunata raymichaw qilli kar qunakuyan: papata, mutita, triquta, llunkata, aswata, imaykata.

3. Patsa riqiykuna

Kurwas marka runakuna tukuy laayami hunaq patsata tupuyan. Paykunaqa imayka uura kanqanta sachapa llantunwan rikayan.

Manaqa inti aywaqwanpis musyayanshi imay patsa kanqanta. Chaynaw patsata riqirshi musyayan ima rurana kanqanta, imay rurana kanqanta, imay maypapis aywayaananta; chaynawshi shallqa, runata willan, imay patsa kanqanpaqpis. Chaymi Inti hanan patsachaw imanaw churakanqanta rikaykurmi patsata riqiyan.

Kanan musyarishun imanaw patsata intiwan riqiyanqanta. Inti hirkapa shaprakur hiqarkamuptinshi huqta uuranawna, kima chunka minutuyuq (6:30 am). Chaypita hanan patsapa pullanman charkuptinnashi pullan hunaq (12:00 pm). Hanan patsapiq inti shikwaqnaw kaykaptinshi ahakaq kima uuranawna (3:00 pm). Inti ishkiptinnashi pitsqa uura, kima chunka minuutuyuq, huqta urakama (5:30-6:00 pm), kay patsanashi ashmakuna (uusha, waaka, kuchi) qinchankunaman puñuq yaykupakuyan.

Kay markachawqa patsata manashi intillawantsu riqiyan; riqiyanshi killawan, pukutaywan, tamyawan, wayrawan, turmanyaywan, hirkakunapa waaninwan. Chayshi imanaw killa, pukutay, wayra, turmanyay yurirnin musyachimanchik tamyapaq, usyapaq, achananpaq, alalaanapaq, qahapaq, ima qishyaypis chaamunanpaq; chaynawshi paykuna kaykunawan musyayan alli wata, mana alli wata kananpaq kanqantapis.

Patsaachiy

*Etnomatematica*qa yachachimanchik imanaw unay runakuna tupuyanqantami, imanaw rurayanqantami. Kurwas marka runakunaqa kananyaqmi imayka tupuykunata wasinkunachaw, chakrankunachaw iñishiykaayanraqmi, manaraqmi chipikqa qunqayashqaraqtsu.

Kurwas marka runakuna kananyaqmi unay tupuykunata iñishiy. Kaynaw tupuytaqa unay awkinkunapitashi yachay shamun, paykunaqa makiwan, chakiwan, rikrawan, rukanawan, hukkunawanpis imaykatapis tupuyaq.

Huacaybamba markachaw qatichikuy

Mirta Carranza Príncipe

1. Qatichikuy

Qatichikuyqami pipa kawaynin, yachaynin, imanaw kanqan, imapaq kanqanta musyaymi. Kay musyaywanqa chay yachaqkuna willakuyan ima kananpaq kaqtapis, hukpa, pipapis kawaynintapis qatipaayan. Kay runakunaqa riqishqallashi kayan, piy may qatichikuy aywaptin llapantashi willariyan allipaq mana allipaq kanqanta; chaymi sarawan, kukawan, siqaruwan kaykunata ñawintsar riqiyan.

1.2. ¿Imatataq willamanchik kay qatichikuy?

Qatichikuyqa tukuy qatichikunqanchiktashi mana pantaypa willamanchik. Kaywanqa ashmata uqrapakushqa kar qatichikushqa willamanchikshi, tarinapaq kaqta, mana tarinapaq kaqtapis, suwa apashqa kaptin, qaqata hiqashqa kaptinpis.

Qatiytaqa manami pipis chaynawllaqa yachayantsu, chay yachaqkunaqa apukunawanshi rimayta yachayan; yachayanshi kukawan, sarawan, siqaruwan parlayta. Chaynaw karqa paykunallashi runapa kaway naaninta, imachawpis rikayan.

1.3. ¿Imakunawantaq qatichikuyan?

Huacaybamba markachawqa imayka niraqkunawanmi qatichikuyan, wakinmi kukata, sarata, siqaruta iñishiyan; wakinkunanami runtuwan, kasiinuwan, pushkuwan,

ninawan rurayan. Kay artiikuluchaw chay ñawpakaq kima kaqkunallapaqmi parlakaramushaq.

2. Runakunapa willakuyninkuna

Imatapis uqrapakushqaqa chay uqrakuyninchikpashi hupaynin kapun; chayshi qatipaq runa qatipaptin chay hupaynin maypitapis willakamun; chay willakuynintashi kukawan, sarawan, siqaruwan rikayan; chayshi kaykuna apu karnin allinllata mana llullakuypa willakuyan.

2.1. Kukawan qachichikuy

Kukawan hatiyta rurayaanapaqqa huk unsa kukatashi mañakuyan. Taypitanashi huk aptay kukata tsarirkur, chay kukakunapa shutinkuna hukpa hukpa churapuyan, niykurnashi shumaqlla chapchapyayllapa willapaayan; chaypitanashi ishkan makinchaw haakarirnin, kukachaw willakuyninta rikayaanapaq chunkaypa mesaman hichayan (manaqa imamanpis), chay imanaw ishkinqanchawshi kukapa willakuyninkunata rikayan.

Kanshi huk niraq kukawan qatipaakuypis, kay qatipaakuypaqqashi kukata chaqchayan. ¿Kaynawwan imanawshi rikayan?: Kukata kachuykaayaptinllanshi rapran, manaqa tullun, chaqchaqpa shimimpa yarqaramur willakun. Chay yarqamuq kukashi imatapis willakamun. Chaynashi chaqchaq shiminpita sutarkamurqa tumarkachir tikrarkachir willakunqanta ashin, chaychaw kikin kukallachawshi imaykatapis rikariyan.

Huk willakuychawnami kaynaw niyan: Kukapa raprantsun allikaq qaqlanpa yarqamuptinqa allipaqshi manaqa waqtapaamuptinqa manashi allitsu imapis kanqa. Niyanshi chaqchay kukapa hatun tullunlla yarkamuptinshi imapis karupaanapaqshi (chaqchachikuqpaq manashi imapis munanqannaw rurakanqatsu), ichikllaylla tullu yarqamuptinqa imapis manyallachawshi kaykan.

Rubén Salinas (50 watayuq) uqrakuy qatichikuypaq musyanqanta kaynawmi willakamun:

“Kukawan qatichikurqa, kaynawmi shumaq willapaananchik: –‘Kuka kananmi willamanki runa apashqa kaptinqa, naaniskinki; patsallanchaw kaptinqa, laadunpaskinki; wañushqa kaptinqa, pakikaykachanki’–. Chaynaw willapar ushaskirqa, kukata amurkur iskupanchik, chaypitanami kikinlla willakamunqanyaq shuyanchik (...). Chayta rikarnami mayanchik tarinapaq kaqta mana tarinapaq kaqtapis”.

2.2. Sarawan qatichikuy

Sarawan qatipaytaqa rukukunallami Huacaybambachaw yachayan, kanan kaq qipakunaqa qatipayman mananami yarpaayanllatsu. Yachaqkunami sarapa musyayninta, willakuyninpaq willakuyan, chaymi huk yachaq willakamunqanta nimushaq:

Fidencio Pinedo Valverde (60 watayuq) sarawan qatipaypaq kaynaw willakamun:

“Sarawan qatichikurqa, yuraq qipinamanmi sarata, qillayta kamarinchik, chaypitanami sarata shutichinchik ima uqrakashqapaq (waaka, ashnu, kuchi, wallpa, kawallu), piy apashqa kanqan yarpanqanchikpaq (Pedro, Laura, Félix, Marcelino). Chaypitanami willapaaraykar chunkapanchik: –‘Kananmi willaskamanki rasunpa kaqta, ñuqaqa paaquykiwanqa manami llullapashqaykitsu’–. Chayna saraqqa willakamun runa apashqa kaptinqa qillayman shikwan, patsallanchaw kaptinqa sara manami karuta aywantsu, kikinllamanmi ishkirin”.

2.3. Siqaruwan qatichikuy

Huacaybamba markachaw wakin runakuna qatipayta rurayaanapaq siqarutami iñishiyan, paykunapaq kaypis musyanshi, willakunshi. Kay qatipaytaqa manashi pishi wamrakuna, maqtakuna, warmikuna rurayantsu, awkinkunallashi manaqa rukukunallashi rurayan. Siqaruwan qatipaypaqqa Nacional siqarullatashi iñishiyan, hukunawanqa manashi alli willakuy atinakantsu.

Kanan wiyarishun yachaq Lucio Rojas, siqaruwan qatipanqanta, paymi kaynaw nin:

“Siqaruwan qatichikurqa, kayta alli willaparkur shuqunchik. Allipaq karqami shumaq llankarar yarqaramun, waytanawmi yulaq yulaqraq pashtaskamun; mana allipaq karqan yana shaprami pukutaykachan, chaymi siqaru yana qirunaw rupan, llakishqanaw rikakun...”.

3. Qishyaq runakunapaq qatipay

Qatipaakuq runakunaqa yachayninkunawanmi willapaamanchik pipis qishyaqinchikpaq kawanapaq mana kawanapaq kanqantapis. Paykunashi kaway naaninchikta, imanaw kawaypaq, wañuyqapipis qatipaywan musyayan. Chaymi wakin Huacaybamba runakuna qishyapaakuqkuna, qishyapaakuqpa yawar mayinkuna qatiqkunaman kawayninkunapaq willapaariyaananpaq aywayan.

Kay qatipaakuqkunaqashi kukawan kar, siqaruwan kar, sarawan karpis musyayan imanaw qishyayanqanta, imanaw qishyay tsariyanqanta, piyraykur qishyayanqanta, ima hampikunawan kachakaayaananta, imaykatapisshi.

3.1. Kukawan qatipay

Catalino Sifuentes (60 watayuq) qishyaypaq kukawan qatipaq runa kaynawmi willakun:

“Qishyaypaq qatichikurqa kukata kaynaw willapanchik: Kuka willaskamay kachakanqakush, hampin kaykunallachawkush, karuchawkushi kaykan, chayta willaramay. Patsallanchaw hampin kaptinqa kaaranpanki, karullachaw kaptinqa naaniyanki (...). Kukallay, kuka shumaq yarqaskamuy”.

Tayta Catalinopaqqa kukaqa shimiyaqshi, apu sachashi, shimiyaqshi, willakuqshi. Chaynaw karshi musyan alli kawaypaq, mana alli kawaypaq, qishyaypaq, imanaw kachakaana kananpaqpis.

3.2. Sarawan qatipay

Saraqashi mana pantaypa allinkaqlata musyayta munanqachikpaq willakamun. Chaynaw imapis musyayta munarqa huk qatipaqwanshi qatipaachikushwan. Sarawan ima qishyaypaq qatipayta ruraq kaynawshi ruran, Pascual Carranza runa:

“Qatipaq qatipaananpaqqa llapan saratashi shutin churapuyan; huk sarashi qishyaqpa shutin shutishqa, hukunanashi qishyaykunapa shutinta apan. Chay qishyakuna kanmanshi: uqu patsa, *maldad*, mantsakay, tukuykuna. Chaypitashi sarata chunkan, uqu patsachaw mantsakashqa kaptinqa runa (sara) uquwan laadupura yarquriyan; runapa makinpiq qishyaptinga (*maldad*) chaywanshi nawpapura yarquriyan (*maldadwan* runashi paqtaayan). Chaynawshi sara ishkiyininwan ima qishyaypaqpis willakun”.

3.3. Siqaruwan qatipay

Siqaruqashi qishyaypaqpis willakunshi, payqashi alli musyaq. Chayshi imapaqpis musyayta munar siqaruta kuyaypashi alli alli willapaayan. Juana Postillos (60 watayuq) marka mayii warmimi siqaruwan qatichikuypaq kaynaw willamarqan:

“Siqaru qishyapaq willamaanapaq, imapaqpis tapuyta munarqa, nawpataqa, manaraq shuqunapaq tsarichir, kaynawmi willapanchik: ‘Maa, kay qishyaqpa hampin kanqankushi manakush, naaninta willaykallaamay’, nir. Chay qishyapa hampin kaptinqa shumaq utku utkuraqmi yarqaramun, mana hampin kaptinnami mankapa sikinnawmi yanayaykurmi rupan...”.

Patsaachiy

Manami hukniraqllatsu kaway rikay, ruraypis. Kaway ruraypis, markan markanmi imayka rikuqmi kayan. Kay markachaw wakinqa qatichikuymen yarpayanraqmi, wakinkaqkunana qunqaykaayannami.

Kay markakunapaqqa imaykashi hukpa kawayninta musyanman, chaynaw karshi willakuyan pipaqpis, imata rurayanqanpaq, imanaw qishyar kachakayaananpaq kanqanta, ima kawaynin kananpaq kaqtapis.

Ruraykunapa willaynin

Patsamamapa willakuynin

Eliseo Alvarado Caushi

Unay patsapitami, anti runakuna Patsamamapa, tayta intipa, quyllurkunapa tumayninta, willakuyninkunatapis riqiyta yachakuyashqa. Chaytami, shimi willakuyupa, awilukuna, taytanchikkunapis kanankama yachayan, riqiyan. Chay yachaykunami imayka rurayninchiktapis pushayan.

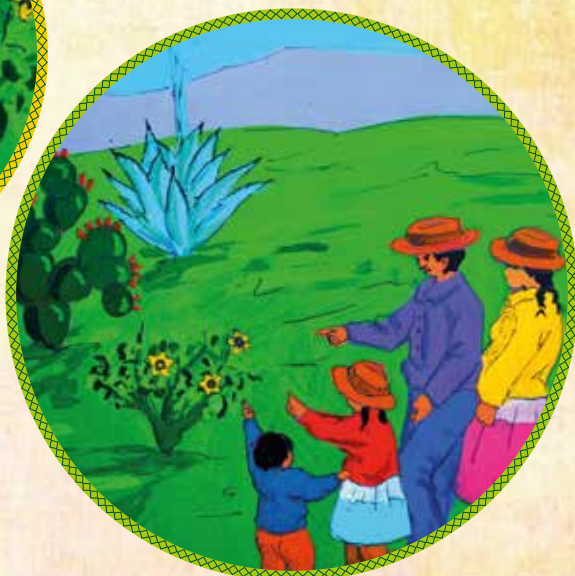
Chay willakuykunataqa, inti (rupay) maypa yarqamushqanpa (lluqsimushqanpa), killa maypa aywashqanpa, imanaw kashqanpa, quyllurkuna maychaw kashqanpami riqinchik (riqintsik). Chay hinami, sachakuna (hachakuna), waytakuna imanaw kashqanpa, ashmakuna, kurukuna, pishqukunapis yurishqanpa, imanaw kayashqanpa, ima rurayashqanpa, alli wata, mana alli wata kanantapis maakunchik.

Kaynawmi, inti yuraq turmanyayyuq (arkuyuq) kaptinqa “usya watami kanqa” niyan. Intitsun llimpi turmanyayyuq, chayqa “allaapa tamyá watami kanqa” niyanmi. Chaynawmi, killa yakuyuq, mana yakuyuq kashqantapis musyanchik. Killa uraymannaw tikshuraqtami, yakuyuq killa niyan, umamannaw (wichaypanaw) tikshuraptinnami, tsaki killa niyan. Killa yakuyuq yarqamuptinqa, chay hunaqkunallanami tamyamun. Hina, tamyá patsachaw killa yakunnaq (yakuunnaq) yarqamuptinqa, chayllanami usyarin. Chaynawmi, tsakana quyllurkuna waraqmanpa yarqamuptinpis, wakin markachawqa, “qaha pushaq” niyan.

Ima mikuytapis murukunapaqqa, sachakunatami rikapanchik (rikapantsik): Hallqakunachaw shinkull kasha, tunas kasha achkata (atskata) waytaptinqa, papa wata kananpaqmi, nirmi achkata muruyan. Ichatsun, kapulii, shira puqu, qaarapis anchata waytan, chayqa sara (hara) murukuykunami shumaq qishpiyan.

Puspa willakuy

Ñuqa (nuqa) wamra kaptiimi mamaapis, yayaapis tamyá wata kananta, usya wata kanantapis maakuyta yachachiyaamaq. Chaynawpami puspa ima kashqanta musyaa.

Yurishqaa markachawqa, agosto killatami puspa killa niyan. Chay killachawmi tamyá shikwar qallamun, niykur illapapis qaparimun. Chay killachawmi china atuqkunapis urquta ashir hirkakunachaw waqachar puriyan. Chaytami puspa llallinakuy niyan.

Puspa killachawmi alli wata kananta, mana alli wata kanantapis musyanchik. Imatsun, tamyá illapantin ñawpata (nawpata) chaaramun, chayqa atuqtami llalliramun. Tamyá atuqta llalliptinqa, llapan runakunami “allin watami kanqa” nirnin kushiyan, ashmakunapis kushikuytami chakrakunachaw waqshar (tushur) puriyan. Chayqa llapanpis aypallatami (atskallatami) murukuyan.

Ichatsun (itsatsun), pukutaylla hirkakunachaw puriykachan, niykur atuq ñawpata waqacharamun. Chayqa, atuqmi tamyata llalliramun. Atuq tamyata llalliptinqa, mana alli wata kananpaqmi. Chayqa, murukuq runakuna, michikuqkunapis llakinashqami puriyan.

Usya wata kaptinqa murukuykunapapis manami alliqtsu wachan, qishyapis charinmi (tsarinmi). Pukutay⁸ wata kaptinqa, atuqkunami hirkakunachaw allaapa mirayan, chayqa llullu ashmakunata, uushakunatami suwakur ushaykun.

---

⁸Pukutay = nube, niebla.

Murukuypa willayninkuna

Eliseo Alvarado Caushi

Murukuq runakunaqa, sachakunachaw, ashmakunachaw, kurukunachawmi alli, mana alli murukuynin kanantapis rikayan. Kanan, huk ishkayta willakuykunata niriyaqayki.

Yuntawan chakmakushqa (tsakmakushqa), murukushqapis turu takllata ismaramuptin, niykur chay (tsay) ismaymin takllaman churakaarin, chayqa (tsayqa) murukuykuna shumaq qishpinanpaqmi (wachananpaqmi). Chayqa kushi-kushillami imaykatapis murukuyan. Chay hinami, pachka⁹ kuru runtunkuna aparishqata (katashqata) tarishqapis.

Chaykunata tarirninga, murukuq runakuna allaapami kushiyan “achkatami chakrallaa wachanqa” nishpa. Imatsun, pachka kuru llullu pachkankuna aparishqata tarinchik, chayqa mikuykuna chakrachaw kurunanpaqmi, qishyapis charinanpaqmi. Ichanqa (itsanqa), urwa pachkatatsun muruna chakrachaw tarinchik, chayqa murukuykuna urwalla kananpaqmi.

Hukmanpaqa, murukushqa winananpita muru ramakaptinga, murukuy puquptinshi suwa apanqa. Chaynaw kaptinga, chakanata urkunkunachaw rurakurimi, hinallachaw ramakashqa muruta aylluyan, mana suwa llallinanpaq. Tsaki muru puchuptinnami, (putsuptinnami), mikuykuna shumaqmi qishpinqa niyan. Chaymi puchuq muruta, puquq mikuyta mana pishqupis suwananpaq, “kaymi pishqupa ñawin” nishpa, ankarir mikuyan. Chaynashi, pishqukuna wiskuyar puquq mikuykunata suwayannatsu.

---

⁹Pachka = araña

Mikuykuna puquqta maakuchikuqkuna

Eliseo Alvarado Caushi

Muruypaqnawmi, mikuykuna puquqta maakuchikuqkunapis kayan, chaykunatami muruyninchikta ayllunapaq rikanchik. Murukuy papa puquna kashqantaqa tukuynawpami musyanchik. Puquq papapaqa rampuqchunkuna, raprankunami qallwashyaramun, hina yurankunapis patsanman mashtakar tsakiriyán. Chayqa allinami papata allanapaq. Niykurmi, chakwapis (tsakwapis), pichuychanka pishqukunapis papakunata uqtipakur mikuyan, paykunapita washanapaqmi waallukunata churanchik.

Sara (hara) muruykunata ayllunapaqpis, imanaw puqushqantami musyananchik. Sarata ayllunapaqqa, wirunkuna, raprankunami tsakiramun, niykur kaspankunami panqanpin shawakaarin (wayukaarin). Chayqa ruturir arkunapaq allinami kayan.

Chuqllullata pallayta munarpis, aqchantami (aqtsantami), panqantami rikapanchik, hananpa llapiparpis chuqllupa kirunkunata maakunchiknami. Chayqa mikunapaq allinami kayan.

Chakrachaw chuqllu alliyashqanta maakurqa chiwipis, chullqa pishqukunapis, paqllakunapis, murukuyman qamtupakuq yuriyannami. Chakunataqa, waalluwan, puripashpami manchachinchik. Manachayqa chunqllukunatami ushaykuyan.

Murukuy mikuykuna ayllunapaqqa, chakra kuchunman chaarirmi Patsamamata, apukunatapis, murukuyninchik shumaq wachashqanpita payllaa (paakillaa) nikunchik: niykur, kukanpis, upyayninpis, huk qarayninkunapis churapunchik.

Papataqa allaypami ayllunchik. Chaytaqa kashuwan, allachuwanmi patsata ashpiypa, uqtiypa pallanchik. Achka murukuy kaptinqa

yuntawan yapyaypapis ruranchikmi. Chay papakunataqa kataypapis, ashnuman shawarkurpis wasinchikman apanchikmi.

Sara (hara) aylluymaqa tullunpin rutuyupami qallanchik, chaytanami shaachiypa (ichiraypa) arkunchik. Warmi kaqkunanimi kinwata, pushputa pallayan. Chay arkushqa sara (hara) tsakiriptinnami kaspankunata panqanpin tipinchik. Sara (hara) tipiychawqa tukuy yachaykunatami rikanchik: misha sarakunata, kirma sarakunata, hatusaq mikunayuq sarakunata, upa sarakunatapis. Chay yachaykunataqa awkinkuna, chakwankunami riqiyan.

Markanchikchaw ruraykuna

Ayllunchikpa rurayninkuna

Eliseo Alvarado Caushi

Ayllunchikchawqa (aylluntsikchawqa) tukuynawmi kawakunchik (kawakuntsik). Chaychawqa (tsaychawqa) warmi-ullqu, wamra kaq, awkin kaqpis yanapanakurmi kawakunchik (kawakuntsik). Chaynawmi, yanapakushpa imayka ruraytapis yachakunchik. Wakin ayllukunachawqa ullqu kaqkunami chakrata uryakuq (arukuq) aywayan, warmi kaqkunanami michikuyta (mitsikuyta), wasichaw imaykatapis rurayan. Chaynawmi (tsaynawmi) wamrakunapis, awkinkuna, chakwankunapis kallpankuna tinkushqanmanpa imayka ruraychaw yanapakuyan.

Tuna¹⁰ markachawqa quya-quyalla shaarikurirmi, sinchi-sinchi mikuykur imayka ruraqpis aywanchik. Niykur, hunaqyaq imaykatapis rurapakurirname, inti pasayraq (chinkayraq) wasita (wahita/wayita) kutinchik. Chayraqmi kawayninchikta shumaq kallpachanchik (kallpatsantsik), mananirqa kawayninchipaq manami imaykapis kantsu, shikwamuntsu.

Markanchikchawqa chakra pichayta (pitsayta), sikya pichayta (pitsayta), chakmakuyta (tsakmakuyta), murukuyta, uryapakuyta, tirapakuyta (qurapakuyta), ayllupakuyta, churapakuyta, michikuyta (mitsikuyta), yantakuytami ruranchik. Chaynawmi, warka rutuyta, kasarakuyta, ushachikuyta (ushatsikuyta), santutapis rayminchik. Chaykunatami ayllunchikwan, yanasanchikkunawan, marka masinchikwanpis minkanakur, yanapanakushpa rurakunchik (rurakuntsik).

---

¹⁰Tuna/tuna marka = rural/pueblo rural.

Murukuyninchikta waatay

Eliseo Alvarado Caushi

Qichwa markanchikchawqa tukuytami waatanchik. Unay patsapitami ashmakunata, sachakunata (hachakunata), mikuykunatapis waatanchik¹¹ (waatantsik), chaykunawanmi kawakunchik (kawakuntsik).

Mikuykunataqa tukuy rurayninchikwanmi waatanchik. Chay¹² (tsay) ruraykunami chakmakuy (tsakmakuy), murukuy, uryakuy, quraakuy (tirapakuy), wanutay, hampikuypis kayan. Mikuykuna waatayqa manami llutallatsu, chayqa ancha yachayyug ruraykunami.

¹¹ /-chik/ = /-tsik/ ¹² /chay/ = /tsay/

Mikuykuna shumaq wachananpaqqa murukuykunatami uryanchik, qurankunata tirapanchik, yakun pishipaptinpis parqunchik, qishya charinantapis hampinchik, hina ashmakunapita, pishqkunapita, kurukunapitapis washanchik. Chaykunata mana rurashqaqa murukuykunapis manami allipatsu wachayan. Chayqa alli kawayninchiktami wakllinchin.

Sarata (harata), papata, uqata, ullukuta, mashwataqa uryaypami waatanchik. Paykunataqa ishka kutimi uryanchik. Nawpa (nawpa) kaq uryaytami “ishuy” ninchik, kutipay kaq uryaytanami “unkuy” ninchik. Chay murukuykunataqa, hiqamushqanpita (qishpimushqanpita) killallatami ishunchik. Niykur, waytaman (tuktuman) yaykuraykaqtanami unkunchik.

Uryanapaqqa, kamillun sikyanpitami, hayaqinipita allpata lanpichuwan, rakwawanpis uqtipaarir, mikuykunapa yuranta pitunchik. Mananirqa, watsinkuna (hawankuna) haqta yarqamurmi papankuna yurintsu. Sarapis mana chaynaw allpawan pitushqaqa, wayrawanmi ishkin, chayqa manami chuqllupis yurintsu.

Kay mikuykunataqa manami llullu killachaw murunchiktsu (muruntsiktsu), uryanchiktsu, hina parqunchiktsu. Llullu killachaw rurashqaqa, manami shumaqtsu wawankuna yurin, watsikunallami (hawakunallami) wiñakun. Kay ruraykunataqa killa pichqariptinraqmi ruranchik (rurantsik).

Awashta, allwita, pushputa, siwarata, triquta, awina, tarwita, kinwataqa qurankunata tirapashllapapis waatanchik. Wakinqa paykunatapis uryayanmi. Pushputa, numyataqa sarakunallantinmi muruyan. Chaymi ishkan yanapanakur wiñayan. Kay mikuykunatapis, yakun pishipaptinga, sikyakunapa yakuta aparmi parqunchik. Chay hinami, pishqkunapitapis washanchik. Paykunataqa kurupis allaapami yachan, chaymi kuru yuriqta rikapar, mana ushanapaq hampinchik.

Murukuykunataqa, allaapa tamyapis, qahapis, runtupis maqanmi. Allaapa tamy karqa watsinkunatami (hawankunatami) ismuchin, hina huk qishyakunapis charin. Runtunami, yurankunata, raprankunata chip ishkichin. Qahanami, yurankunata rupan. Chayqa manami waytannatsu, wawankunapis yurinnatsu. Qahapitaqa, chakra kuchunchaw qushñichipa, uhpawan yurankunata maqchipami (hichaypami) washanchik.

Murukuykuna waataykunata patsanllachaw mana rurashqaqa, mikuykunapis llakiyanmi, qurakunapis allaapa mirarninmi, qishyapis mikuykunata pishipaachin, chaynami wawankunapis yurintsu.

Murukuykuna waatayta ruraykunapaqqa Patsamamata, apukunatami, yanapamaanapaq mañakunchik. Chaypaqmi yachaq runakuna kukankuna huk qarayninkunapis churayaapun. Niykur, upyayninpis rimapashpa hichayan.

Papa allaychaw mikuykuna

Eliseo Alvarado Caushi

Papataqa killata rikapaarirmi, ayllunchikta (aylluntsikta), yanasakunata minkakurirpis allakunchik. Chaychawqa (tsaychawqa), mishki mikuykunatami ruranchik: papa yanuta, watyata, papa kuwayta, papa kashkita, papa apitapis.

Tamya killachaw allakurqa, papata yanurirmi uchullantin (utsullantin), kisullantin hina hukkunawan paqtarachirpis llamichinakur mikunchik. Papa yanupaq uchutaqa (utsutaqa), chinchu qurantinmi tunaywan maraychaw aqayan. Chaymannami (tsaymannami) kisunpis yaparkur mikunchik. Chaywanmi papa yanupaq mishkillan.

Usya killachaw allakurqa, watyatami, pachamankatami ruranchik (rurantsik). Watyata ruranapaqqa, allpa kurpakunawan, rumikunawanpis patsata uchkupaarirmi hurnuta ruranchik (rurantsik). Hurnuta rurarirnamisaki yantata winaykur ras ninata charichinchik. Chaypitanami achka yantata waykapashpa hurnuta achachaachinchik. Chay achachashqa hurnumannami papata, uqata, awashta, aychatapis (aytsatapis) kaptinqa, pampanchik, niykur achka allpawan chapanchik. Chaypita huk uuratanami, watyata uqtiypa pallarir llapanchik mikunchik.

Watyatapis, chinchuntin aqashqa uchullantin (utsullantin), kisullantin paqtarachirmi mikunchik. Kaptinqa, huk mikuykunawan paqtarkachir, yanaqirkachirpis mikunchikmi. Chaynawmi uqa allaychawpis ruranchik. Papa allaychawqa rampuqchuwan, ismu papakunawan, yurankunawan tsakpinakur (saqmanakurmi) pukllayan. Chayqa, allashqa papapis kushishpashi ancashlla wasita apashqapis aywan.

Papa churakuy

Eliseo Alvarado Caushi

Qichwa markachawqa, papata allarirpis akrapaarirmi churakunchik. Achka (atska) papata ayllupakurqa, pampakunaman qutuykurmi churakunapaq kuchunpita akranchik. Papa akraytapis, allaytanawmi, llapan ayllunchikwan, yanapakuqkunata minkakurirpis ruranchik.

Perú suyunchikchawqa kimsa waranqa (3000) niraq papakunatami unaypita murunchik. Chaykunaqa yuraq, yana, puka, qarwash, mullu-mullupis kayanmi. Qichwa markachaw, hallqa patsakunachawshi 90% papakunata muruyan. Hallqa papakunaqa allaapa shumaqmi, wanuyuq yana allpachaw karnin, wachayan.

Chay hallqa papakunaqa isku puru, huytush, shuytu, wayru, pumapa makin, akakapa qasqun, mishipa ismanin, turupa waqran, kuntur warmi, quntsipa waytan, nina mancha, anqu, winkush, chulu papa, warqa papakunami kayan. Paykunaqa, allaapa mishki machkapa (shikwapa) papami kayan.

Chay papakunataqa llimpinpa (kulurninpa). Hatusaq, ichisaqpis kayninpa. Imayka rikuq kashqanpa, imapaq allin kashqanpami churanapaq akranchik. Niykurnami, mana ahushllapa qishunchik.

Qishunapaqqa, mana inti (rupay) ratanan wasichawmi qirukunawan, tikakunawanpis chikuta ruraykur, uqshawan, qurakunawanpis qishuta ruranchik. Chaymannami, papakunata tinkuq winanchik. Niykurnami, hananpapis uqshawan, qurawanpis chapanchik (tsapanchik). Chayllapitanami (tsayllapitanami) wallkallapayan (ichikllapayan) hurqarir (hipirir) mikunchik. Chaychawqa, pullan watakamapis yamaymi papa churaraakun.

Churakuy papata kurupis, qishyapis mana muyananpaqqa, kaliwanmi (iskuwanmi) hampinchik. Muña qurawan, qamash qurawan, llullu iwkaliptupa yuranwanpis hampinchikmi. Kay qurakunataqa qishu patsanman, kutankunaman, hina papa hananman mashtaypami churanchik. Chaykunami, kurupita, ismu qishyapitapis papata washan.

Chala markachawpis yuraq papakunata, qallwash papakunata muruyanmi. Ichanqa manami qichwakunanawtsu churakuyan. Churakuyaptinpi huk, ishkay killallami charakun. Chaymi allapakurirlla, akrarir ras rantikuriyan.

Wakin runakunaqa, markanchikchawpis papata allarirllami rantikur ushariyan, niykur kaalli mikuykunata rantirir mikuyan.

¿Chayqa allitsuraq?

Wayrana pampa ruray

Eliseo Alvarado Caushi

Tsaki mikuykunata ayllunapaqqa rutunakunata, wiruna (wiluna) shukshuta, hurkitata, pichanata (pitsanata), winanakunatami wananchik. Niykurmi, wayrana pampata¹³, ruranchik, chaychaw mikuykunata wayranapaq.

Wayrana pampata ruranaqqa, shumaq chukru patak patsatami, chakra kuchunkunachaw, hayaqninkunachawpis ashinchik (ashinchik). Niykurmi qurakuna kaqta rururir pichanchik (pitsantsik).

Chaypitanami, puquq killachaw yakun hichapashpa, uushakunawan taqranapaq haruchinchik. Taqrashqa patsata unay tsakirachirnamipi puqinkunata yapay pichanchik. Mananirqa aqukuna patsapita ishkukarmi mikuyninchikta muyan.

Taqrashqa wayrana pampamannami, rutushqa tsaki mikuykunata haruchinapap tirsuypa, millqaypapis apanchik (apantsik). Chaychawqa warmipis, ullqupis wamrakunapis yanapakuyanmi.

Tsaki mikuykunataqa, chakrachaw chip tsakiriptinmi, quya-quyalla mana piqan (uman) shikwananpaq rutunchik. Triquta, siwarataqa ashnuwan, kawalluwanmi wayrana pampachaw haruchinchik, hina shukshuwan wiruypapis ayllunchikmi.

Chay mikuykunataqa, turukshanpita (turukpanpita), qarankunapitapis shikwanqanyaqmi haruchinchik, wirunchikpis. Niykurmi, saqtu paahanta wayrawan apachinchik.

Chaypitanami, quchuq shishunkunata winanawan, makillapapis wawyaypa puukachinchik, mikunapa qaqlan shumaq akraakanapaq.

Kinwata, kiwichata, achistaqa tsaktaypa, kupaypami ayllukunchik. Awashtawan, allwita, tarwita, pushputanami wayrana pampachaw qaranpita shikwashqanyaq wirupaarir, wawyaypa ayllunchik.

Tsaki mukuykuna aylluychawpis mishki mikuykunatami yanurir mikunchik: mutita (llushtuta), papa pichuta, haka uchuta (utsuta), aychatapis (aytsatapis).

Wakin markachawqa, killapitami aswakuyan, tsaki mikuykuna ayllupakuychaw upuyaananpaq.

¿Imanawtaq markaykichaw tsaki mikuykunata aylluyanki?

---

¹³Wayrana pampa = era, espacio para la trilla de cereales.

Tsaki mikuykuna churapakuy

Eliseo Alvarado Caushi

Tsaki mikuykunaqa triqu, siwara, kinwa, achis, pushpu, linu, awash, allwi, tarwimi kayan. Chay (tsay) mikuykunataqa qarway (rupay) killakunachawmi ayllupakunchik, niykur churapakunchik.

Wakin markachawqa, triqupa, siwarapa turukshanpitami (tullunpitami) pirwata awayan, chayta wasi (wayi/wahi) kutankunaman sharkachirname (ichirkachirname) chayman mikuykunata winayan (hichayan). Mananirqa, huk winanakunamanpis churakuyanmi, chaypita wallkallapayan (ichikllapayan) mikuyaananpaq.

Kanan wichanqa (witsanqa), pirwaman, kustalkunaman tsaki mikuykunata churakushqapis, ukushmi, puyu kurumi usharian, chaymi hatun mankakunaman, laatakunaman, rakta wulsakunamanpis churakuyan, chayran (tsayran) allishi charakun.

Tsaki mikuykunapitaqa tukuy mikuykunatami yanunchik, tikrachiypapis ruranchik. Triqupita, siwarapitaqa mutita (llushtuta), tsamqata, llunkata, machkatami ruranchik.

Awashta, allwita, pushputaqa shintirpis, utsurirpis mikunchikmi. Ankapaarir aqariykur kashkinapaqpis allimi kayan. Tarwitanami yanurir, yaku aywaqchaw qamlarachir, insalarachaw, uchuchaw (utsuchaw) huk mikuykunata rurarirpis mikunchik. Chay mikuykunaqa allipa kallpachikuqmi (kallpatsikuqmi) kayan.

Kurpus Kristi Raymi

Eliseo Alvarado Caushi

Junio killatami, rupay killa ninchik. Kay killachawqa Kurpus Kristita, Intiraymitami qichwa markakunachaw rurayan. Kurpus Kristitaqa, Simana Santapita suqta chunka hunaqtashi rayminchik. Kay raymitaqa manami inkakuna patsa rurayaqtsu, chaytaqa *español* kurakunami apayaamunaq.

Kay raymitaqa, misawan, santukunata wantushpami rurayan. Chaytanami llapan runakuna, takiqkunawan, tushuqkunawan yanaqaayan. Niykurmi, tukuyniraq mikuykunata, misata wiyayanapaq, santukunapa wantunanman churayan. Chaytanami, misa ushariptin, waytakunawan (sisakunawan) maqchipar (maqtsipar), takikunawan, mañakushpa (risakushpa) tinkuna pampapa¹⁴, kaallikunapapis wantuyupa purichiyen (puritsiyan).

Misa wiyashqa mikuykunatami murupaq, wakin murukunatawan ahuyaananpaq wasinkunata apayan. Waytakunatanami shuqmapaq, hampipaqpis apayan. Kurpus Kristi raymichawqa, achkaqmi (atskaqmi) tushuq runakuna, warmikuna, takiqkunapis kayan, hina raymiq ayllupa yanasankuna, yanaqinkunapis aywayan. Niykurmi, mishki mikuykunata aruyan (yanuyan), raymiman aywaq runakunata qarayaanapaq. Chaychawnami llapan mikupakur, aswata upyar, tushurpis kayan.

---

¹⁴Tinkuna pampa = Plaza de armas

Intiraymi

Eliseo Alvarado Caushi

Intiraymitaqa junio killapa 21 hunaqninchawmi Qusqu markachaw, Wanuku pampachawpis wata-wata rurayan. Kay raymichawqa yaya intitami, kawayninchik qumanqanchikpita, imayka kamashqanpitapis paynikunchik¹⁵ (paakikunchik). Kay raymimanqa llapan suyupitami, karu markakunapitami rikaqpis, mañakuqpis aywayan. Kay raymitaqa inkakuna kawayashqan patsapitami rurayan.

Intiraymitaqa, anti markachaw wata qallaqnintami rurayaq. Chaymanmi, Antisuyupita, Qullasuyupita, Chinhaysuyupita, Kuntisuyupitapis, warmikuna, ullquna pushaqninkunawan ayllukarkur aywayaq. tayta intipaq, sapa Inkapaq ashmakunata, qullqikunata, muruyashqan mikuykunatapis qarayninkuna apayaq.

Markanchikpa yuyayninchawqa, tayta intimi (rupaymi) mamapatsawan imayka kaqtapis kamayan, waatayan. chaymi (tsaymi) ñuqanchikpis, intipa churin (tsurin), patsapa wawan karnin, kay patsachaw imayka kaqkunawan shumaq waatanakushwan. Ñuqanchiknawmi intipis, patsapis, quyllurkunapis, hirkakunapis, yakupis, wayrapis, uywakunapis, sachakunapis kawayyuq kayan. Paykunawan tinkurmi, waatanakurmi kawayninchikta kallpachanchik. Chaytami intiraymichaw yarpaachimanchik.

Kanan wichanqa, hinantin patsapitami Intiraymi rikaq Qusqu suyuta aywayan. Chaychaw yachaykunatami ñuqanchikpis yarpananchik.

---

¹⁵Paynikuy/paakikuy = agradecer

Yanapanakushpa ruraykuna

Eliseo Alvarado Caushi

Qichwa markachaw, tuna markanchikchawqa yanapakushpami imaykatapis rurakunchik. Chaynawmi unay runakuna, awilunchikkunapis tsakakunata, rumipita willka wasikunata, hirka pachankunachaw muruna patakkunata, kapaq naanikunata, kitakunata, sikyakunatapis rurayashqa.

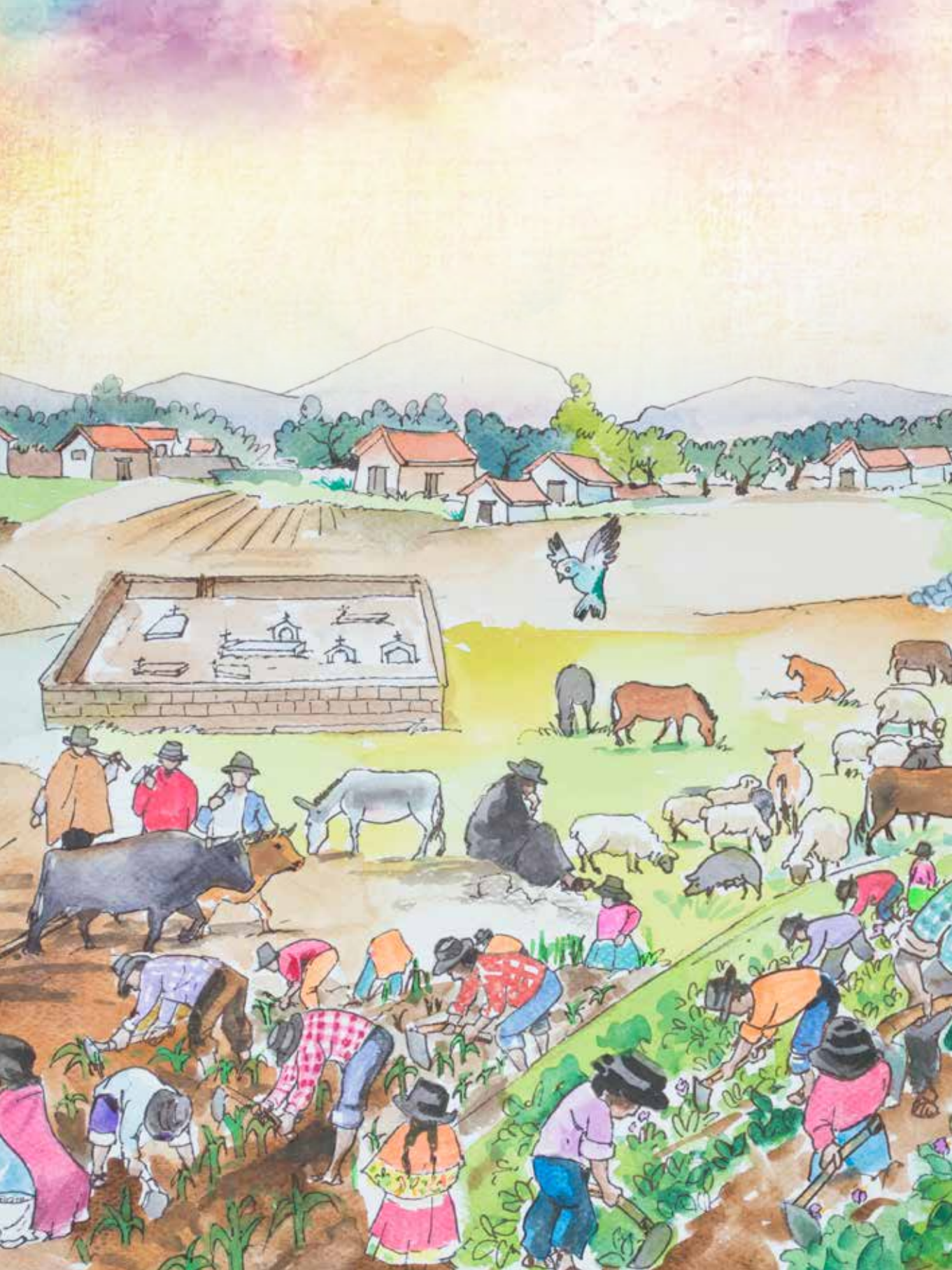
Kanan imaypis, markanchikchawqa minkanakurir, rantinpaanakur, yanapanakushpami sikya pichayta, naani pichayta, hatun wasikunata, hukkunatapis ruranchik. Chaynawpami, markanchikpa yachaywasinkuna, hampina wasinkuna, shuntukaananchik kanchakunapis rurakashqa. Chaynawmi, yanapanakushqaqa imaykapis ancashlla rurakaarin. Chay hinallami, chakmakuyta (tsakmakuyta) murukuyta, ayllupakuytapis ruranchik.

Ayllunchikchawpis (aylluntsikchawpis), llapanchik (llapantsik) shentukaykur yanapanakushpami kawakunchik. Manami allitsu yayanchikllata, mamanchikllata ima ruraqtapis rikaranchik. Nuqanchikpis chakra ruraykunachaw, wasichaw ruraykunata, kallpanchik charinqanman (tsarinqanman), yanapakushwanmi.

Yachaywasinchikchawpis, yachakuqmasinchikkunawan (yachakuqmayintsikkunawan) shentukaykur, ahukarkurmi yanapanakushpa kaayichinakur yachakushwan. Chaynaw imaykatapis rurarqa allipami yachakushun, kawayninchikpis shumaqmi kanqa, hina markanchiktapis hatunyachishun, kallpaachishun.

Chaypaqmi hatun kapaq “ama qilla”, “ama suwa”, “ama llulla (uli)” nishqa rimaykunata yarpananchik. Chaykunatami, markanchik pushaqkunata, umalliqkunatapis yarpachinanchik, markamasinchikpaq imaykatapis yarpachakushpa shumaq rurayaanapaq.

Wasi ruray

Eliseo Alvarado Caushi

Markaachawqa, wasita rurayaanpaq, ñawpata (nawpata) patsataraqmi rikayan. Chaypaqqa hirkan-hirkan, patak patsakunami alli. Chaypitanami, tupupakuyan, imanawyan wasi kananpaqpis, niykur patsata pampachayan. Kay pampachashqa patsanami, wasipa pirqan kananmanpa, rakinankunapaqpis ruri-ruri uchkuyan. Patsa uchkuypita allpa yarqushqawannami tikata sutayan, hina yacharqa tihatapis rurayan.

Chay wasipaq uchku rurashqamannami wasi charaq (tsaraq) chakinpaq hatusaq rumikunata liqitanpawan shumaq taachiypa (taatsiypa) churayan. Chay wasipa chakinta tinkurachirnami, tika tinkuqllana liqitantin rumiwan patsapita pullan mitrutanaw pirqayan. Kay pirqataqa, huk kuchupita wak kuchuyaq hiluta sutaykurmi, *plomada* nishqanwan rikapashpa, mana pirqa wiksu yarqunanpaq rurayan. Niykurnami, tikata churayaanpaq kay pirqata hiruruq pampachayan¹⁶.

Chay (tsay) rumi pirqa hananmannami, punkupaq haqirir, tikakunawan pirqayan. Punku altunpaq tinkurachirnami (tinkuratsirnami), umralpaq llaqllashqa qiruta churayan, hina hananpa tikawan ñitichiyani (nititsiyan). Chaynaw, wasi pirqata usharirnami, kumrirata qataypaq qirukunata churayan.

Wasi ruraypaq qirukunataqa, unaypitami puquq killachaw siqiyani (mutuyan), chayran (tsayran) alli tsakin hina unay charakunpis. Llullu killachaw siqiyaptinqa, qatsanmi, hina puyurinmi. Chaynawllami, chaqllakunapaq llanu qirukunatapis mutuyan.

---

¹⁶Pampachay/pampatsay = Nivelar

Wasi qataypaq chaqllakunata (tsaqllakunata) awar usharinami, tihawan, uqshawan, hukkunawanpis raymishpa qatayan. Chaytaqa hukchawnami willayashqayki.

Wakin ayllukunaqa tapyalwanpis wasita rurayanmi, chaytaqa, allpata tsakitawanlla pahantin pichurimi, tawlakunawan pirqa tinkulla chikuta ruraykur, allpan winar winar qirupita masu tsaktaypa rurayan.

Wasi pirqayta, qataytaqa manami hukllaqlla rurayantsu, wasi rurayqa alli kallpayuqpaqmi, chaymi yachaq runata, yanapakuqkunata ruwakurir (minkakurir), yanapanakushpa rurayan.

Chay wasi ruraychaw, qiru mutuychaw, qiru wantuychaw, hina wasi qataychawqa kukatami chaqchayan, mishki mikuykunatami mikuyan, hina aswatami upuyan.

Markaykichawqa, ñimanawtaq wasikunata rurayan?

Wasi qatay

Eliseo Alvarado Caushi

Ñawpa (nawpa) niyanqaqñawmi, wasi qataypaq kanan willariyashqayki. Markaachawqa, wasi qataytapis minkawanmi rurayan. Chaypaqmi huk, ishkay killapita parinuta, wasi qatay yachaq runatapis qaraynin aparkur ashiyan, niykur yanapakuq runakunatapis minkayan. Paykuna aaniriyaptinami, takiqkunata ashiyan hina rurapakur qallayan.

Chay (tsay) rurapakuychawmi qirukunata mutuchiyan, wantuchiyan (wantutsiyan), llaqllachianpis shumaq shuqtu tsakinanpaq. Niykurmi, shurapita aswatapis rurayan. Wakinqa, masakurir tantatapis rurayanmi, wasi qataychaw qarakuyaananpaq.

¹⁷ Uryaq/aruq = trabajador. En otro contexto “aruq” también refiere a la persona que cocina.

Wasi qataypaq, huk ishkay hunaq pishiykaptinllanami hakata, mutita llushtupakuyan, hina uushatapis pishtayan, uryaqkunata¹⁷ (aruqkunata), kumparikunata, yanaqikunatapis qarayaanpaq. Chaypaqqa, mikuykuna ruraychaw yanapakuq warmikunatami ashayan. Niykurmi, imayka wanayanqantapis ashipakuyan, rurapakuyan.

Wasi qatay hunaqqa, quya-quyallami (waray-warayllami) warmikuna yanapanakur mikuykunata arukur (yanukur) qallayan, minkashqa runakunapis qatachikuqpa wasinman ayllukaayan. Chaychawnami mikuyan, aswata upuyan hina chaqchayan alli kallpayuq kayaanpaq.

Chaypitanami, yachaq runapa pushayninwan wasi qataypaq qirukunata churar qallarkuyan. Ñawpataqa, kumrirata, qata charaq qirutami churayan, niykurnami kustillan qirukunata, chaqlla shukshukunata qachi uqshapita waskawan awayan. Tihapaq, uqshapaq karqa, ahu-ahullami chaqllakunata awayan. Kalaminaq, hatusaq qatanakunapaq kaptinqa karu-karullami qirukunta churayan. Chaqllakuna awayqa alli sasaran. Chaymi, hatun wasi kaptinqa, ishkay, kimsa (kima) hunaqtaran ushayan.

Chaqllakunata awapakurirqa, qatakunata churarnami qallayan. Tihawan qatarqa, chariq kaq tihakunatami liqitanpawan ñawpata (nawpata) churayan, hananpanami huknin kaq tihakunawan kupsaypa chapayan (tsapayan). Uqshawan qatarqa, awayparaqmi charakunapaq qatayan, hananmannami shikshishqa uqshawan kutipayan tamyaptin yaku mana shutunanpaq. Chay qatanakunataqa ura kuchupitami qallayan, niykurnami rara kumrirachaw usharian.

Kay ruraykunachawqa runakuna kushi-kushimi uryakuyan (arukuyan), rimakushpa, tukuy asichikuykunata ninakur, aswata upur, imanaw rurayaananta kaayichinakur (kaayitsinakur). Wakinqa wichyallapa (shukayllapa), qutsullapami (takillapami) rurakuyan.

Wasi qatayta usharirname, shumaq qirupita rurashqata, hiyrupita rurashqatapis chakanata¹⁸ (tsakanata) wasi qatananpa qitsqanman hawiyen. Chaytaqa, wasita taapananpaq, aylluta shumaq waatananpaqmi churayan.

Chaypaqqa wasi rurachikuq ayllunami kumparinkunawan ayllukaayan, hina yanapakuqkunapis, takiqkunapis yanaqaayan. Chakanata churarirname rurachikuqpis, parinupis, pushaqpis paakikuyta, kushikuyta llapanpaq rimayan.

Chaypitanami, mishki mikuykuna aruyashqanta (yanuyashqanta) chaqanakur llapan mikuyan: uusha aychapita kashkita, hakayuq papa pichutapis, sara mutintin, triqu llushtuntinpis. Parinuta, wasi ruray pushaqtaqa uushapa huk chanka aychashqata, huk hakashqami qarayan. Niykurnami, aswata upuyan, takiykunawan, qutsuykunawanpis kushikuyta raymiyan.

---

¹⁸ Chakana/tsakana = cruz

Kaallichaw wasi ruray

Eliseo Alvarado Caushi

Kaalli markachaw wasita rurayaanpaqqa *licencia de construcción* nishqataraqmi *Municipalidad* nishqapita mañakuyan. Chaypaqqa, tiituluta, planutaraqmi apayan.

Hatun markachaw yachaywasita, huk kaq hatun wasikunata rurayaanpaqqa *Proyecto de inversión pública* nishqantaraqmi rurayan. Chaytaqa *ingeniero civil, arquitecto* nishqan yachaq runakunami rurayan.

Chaywanran, markapa pushaqninkuna, *Ministerio de Economía* nishqanman qillayta mañakuyan. Chayta aaniriyaptinran qillayta rurachiyaananpaq kachayaamun.

Chay ruraykunataqa *ingeniero residente, ingeniero supervisor, maestro de obra* nishqankunami pushayan. Chaykunataqa, hatusaq *empresa constructora* nishqanwanpis rurachiyanmi.

Chay hatun wasikuna qataypaqqa achka yanapakuqtami chaninpaq ashiyan, hatusaq maakinakunawanpis rurachiyan. Chaykunataqa, tawlakunata shukshukunawan pampachaykur, ladrillontin, hiyruntin awarkurmi, simintuwan qatayan, huk rantina qatanakunawanpis qatayan. Chay qatayta usharirqa, manami ayllunchikchawnawtsu raymijan.

Chay mushuq wasitanami, llapannin churakaariptin, marka pushaqkuna, chaychaw wasiyuq runakunawan ayllukaykur *inauguración* nishqanta rurayan. Chaychawnami, markamasikuna llapan shuntukar raymijan.

Ashmakuna waatay

Eliseo Alvarado Caushi

Ashmakunataqa tukuypaqmi wananchik, chaymi unay awilunchikkuna waatakuyta yachachimarqunchik. Unay patsaqa, ashmakunata mikuyaananllapaqmi waatayta qallayaanaq, chaypitanami yanaqipa, ruraykunachaw yanapakuqpaqpis waatakuyta yachakuyaanaq. Kanan wichanpis (witsanpis) mikunapaq, yanaqipa, yanapakuqpaqmi ashmakunata waatanchik.

Hakata, kuñita, wallpataqa wasillachawmi qiwan qarar, mikuykunapa puchankunata qararpis waatanchik. Paykunapataqa aychantami mikunchik. Wallpaqa runtuwanpis yanapamanchikmi.

Kuchitaqa wasichaw mikuynin qarashpa, michiypapis waatanchikmi. Uushata, waakataqa michipami (mitsipami) waatanchik. Paykunaqa achka (atska) pastuta, qurakunatami mikuyan, hina chakrakunachaw watakuyllapapis waatanchikmi. Chay ashmakunaqa aychantami (aytsantami) qumanchik.

Uushapitaqa millwantami imaykata awanapaq wananchik. Waakapataqa, lichintami upunchik, hina kisuta, rikisunta, ñuqñuta ruranapaqpis wananchik. Qaranpitanami waskata, sapatukunata, pikshakunata, chukuta (tsukuta), winanakunatapis rurayan.

Yanaqipaqa ashmakunaqa mishiwan allqumi kayan. Paykunataqa wasichawmi mikushqanchikta qararnin waatanchik. Paykunaqa imaykapitapis washamanchikmi: mishiqa ukushtami charin (tsarin), mikuykunata mana ushananpaq. Allqunami suwapita washakun, michikushqapis atuqpita, pumapita ashmakunata washayan. Paykunaqa allaapa kuyakuq ashmakunami kayan, wasiman chashqapis chupanta kuyuchirmi wayllumaqninchik kushillapa chaskimanchik.

Rurayninchikkunachaw yanapakuq ashmakunaqa, ashnu, kawallu, mula, tuurumi kayan. Ashnuwan, kawallu, mulaqa sinchi (hinchi) kallpayuqmi kayan, chaymi karuta aywarpis, lasaqkunata aparpi, paykunaman shawarkur apanchik. Paykunawanmi mikuykunata ayllupakurpis wasiman apanchik.

Tuurutanami chakrachaw yanapamaanapaq wananchik. Paykunaqa allaapa kallpayuqmi kayan, chaymi ish kayta qaqachiypa yuqunchik, niykurnami takllata shawarkur chakmaychaw (tsakmaychaw), murukuychawpis yapyanchik.

Chay (tsay) hatusaq ashmakunaqa achkatami (atskatami) mikuyan, chaymi qiwata, paahata, chaalatapis aypallata qaranchik, hina michipapis (mitsipapis) pachanta huntachinchik (huntatsintsik), wirawira (wilawila) kallpayuq kayaananpaq.

Ashmakuna (uywakuna) waataypis yachaypaqmi. Paykunapis ñuqanchiknawmi wiyayan, rikayan, maakuyanpis, hina yachayyuq, munayyuqpis kayan, chaymi waataqnintapis riqimanchik.

Ashmakunapis Patsamamapa wawanmi kayan, chaymi shumaq kuyapashpa, rimapashpa waatanchik.

Millwa rutuy

Eliseo Alvarado Caushi

Ushapa, paqupa, wikuñapa, llamapa aqchantami (aqtsantami) millwa ninchik. Chaytaqa alliq wiñariptinmi (winariptinmi) usya patsachaw rutunchik (rutuntsik), mananirqa ashmakunami qurakunachaw, kashakunachawpis awrikaayan. Uushapawan paqupaqa ashwan hatusaqmi millwankuna kayan. Chaykunapitami (tsaykunapitami) imaykatapis awanchik.

Millwataqa wiñaq killachawmi rutunchik. Chaymi uushapa kutimuq millwa watanpaq shumaq wiñan. Killa ushaqchaw rutushqaqa, manami allipatsu wiñan.

Uushata, huk uywakunatapis huk kutillami watachaw rutunchik.

Rutunapaqqa, uushatami chariykur patsaman siqinchik, chaychawnami chakinta, makinta chuqparkur pankanchik. Chaypitaqa, mana qaranta ratachishllapami (ratatsishllapami) kunkanpita qallaykur shumaq rutunchik. Paytaqa, shukunanta qutuchiyanawmi (qututsiyanawmi), allawkanpita ichuqninman (itsuqninman) qatish rutunchik. Niykurnami pachan kaqchaw rutur usharinchik.

Millwa rutuychaw uushapa qaranta ratachirqa, ishpaywan, kikinpa mullkanllawanmi (ismayninllawanmi) hampipaariyan, chayllawanmi qirinkuna kachakaakun.

Achka (atska) uushakuna kaptinqa, minkanakurmi, llallinakuypa yachaq runakuna, warmipis rutuyan. Rutuyta usharinami, llapan millwata shumaq chuqpaypa milluypapis aylluyan. Wakin markakunachawqa, takiykunawan raymikushpami millwata rutuyan.

Markaykichawqa, ¿imanawatq millwata rutuyanki?

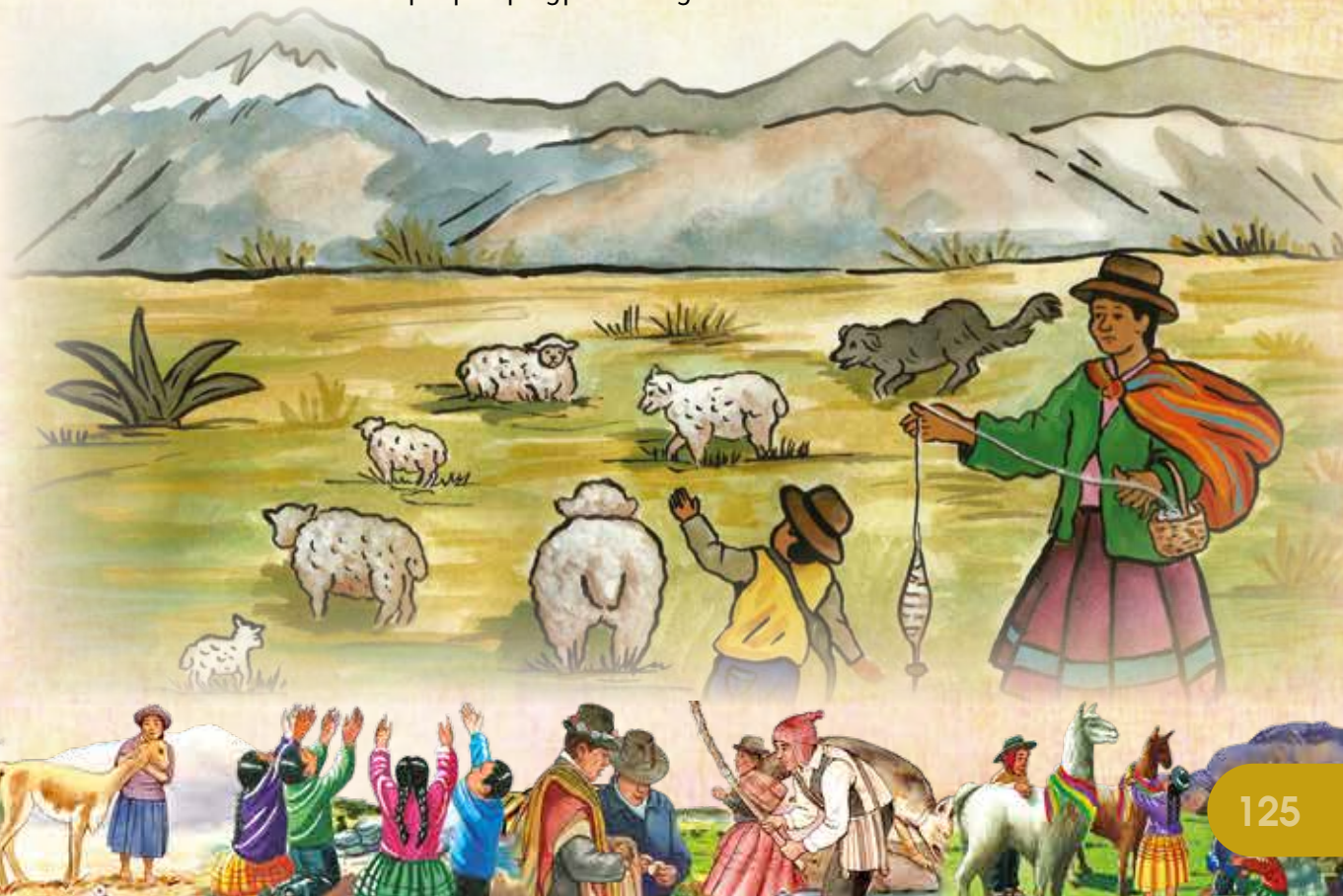

Millwa puchkay (putsckay)

Eliseo Alvarado Caushi

Millwata puchkanapaqqa (putskanapaqqa) ñawpata taqshanchikmi. Chaytaqa, yachaq warmikunami, mayuta aywarir (aywaskir) achachaq yakuman usmachishpa, chip (pasaypa) taqran (mapan) yarqushqanyaq, puqinkunata pis sutapashpa, masuwan wirunanpawan, shumaq yuraq (yulaq) kananpaq taqshayan.

Taqshashqa millwatanami, tapsipar tapsipar, shukshuta tsakaykur, waskata sutaykurpis shawaypa shumaq tsakinanpaq intiman mahayan. Niykurmi, millwa tsakiriptin, ichisaq millwakunata, qitunkunata akrayan. Chay akrashqatanami shumaq shikwalla millwa kananpaq chipsiypa hichiyan.

Millwataqa, ishkay niraqmanmi puchkayan. Chakinpaq kaqta hina tramapaq kaqtapis. Chakinpaq kaqtaqa kalla nishqa shukshupa piqanman (umanman) millwata watarkurmi, chaypita huknin makiwan sutashpa, huknin kaqwan, piruruyuq pirwata muyuchiypa puchkayan (putskayan). Trama kaqtanami, aparinkunapita (apichinkunapita), kanastapitapis millwata sutashpa hatun pirwawan puchkayan.

Pirwata, kallataqa llanu shuqtu shukshupitami llawacharir rurayan. Pirurutanami, liqitapita kar, muyu palta rumipita karpis, chawpinchaw uchkuyuqta rurayan. Chay piruruqa pirwa ankashlla muyunanpaqmi yanapan.

Millwa tiñiy

Eliseo Alvarado Caushi

Puchkaninta, puchkashqatapis, millwataqa tiñiyami. Chaynaw tiñishqami millwakuna, hilukunapis tukuy llimpi kayan. Chaywannami imaykatapis awayan.

Unay patsapitami, qullanay runakuna, awilunchikkuna millwa tiñikuyta yachakuyashqa. Chaymi kanan wichanpis (witsanpis) tukuywan tiñiy. Tiñipakuypaqaqa, llimpi mitukunata, patsu rumita, sachakunata, rumipa shaprakunata, añilkunatami iñishiy.

Tiñinapaq sachakunaqa (hachakunaqa) nugal, tara, rayan, wayaw, kullashmi kayan. Nugalwanqa awanu punchukunata, hakutami tiñiy. Tarawannami ampiq awanuta kar, yanata karpis tiñiy. Chaywanqa yana warakunata, hakuta, saayakunatami tiñiy. Qaqapa shapranwannami yanqa (qamlaq) qallwashta tiñiy.

Kanankunaqa, tukuy llimpi añilkunatami hatun markakunachaw tiñinapaq rantikuyan. Chaywanmi pukaman, quyuman, chullqaman, qallwashman, anqashmanpis millwata, awashqa hakukunata, ruripakunata (llullipakunata) tiñiy. Tiñiyaananpaqaqa, nishqanchik tiñina qurakunatami achka (atska) yakuchaw llimpin wachashqanyaq puwachiy. Chaymannami millwatapis tiñipaq awaykunatapis winarkur tumapaachishpa tiñinqanyaq ushmarachiy.

Ampiq llimpikunaman tiñiyta munarqa, chay qurakuna puwaq yakumanmi patsu rumita yapayan. Patsu rumitaqa, unay minakunapa shiminkunachaw, riqishqa kutakunallachawmi riqiq runakuna tariyan. Chayqa patsa rurinchaw qullqikunapa ismayninshi. Chaypis manashi huk niraqllatsu kan. Puka kaq, yana kaqpis kayanishi. Llimpi allpakunawan, rumikunawanpis tiñikuytaqa rurayanmi. Chaymi unay runakunapa awayninkunachawpis tukuy llimpi siqikunata rikanchik.

Markaykichawqa, ñimakunawantaq tiñikuyanki?

Markanchikpa awayninkuna

Eliseo Alvarado Caushi

Qichwa markachawqa tukuy awaykunami kan. Warmipis, ullqupis tukuy niraq awaytami yachayan. Wakinqa makillapami, awana qishpiwan¹⁹ (kispiwan) chumpakunata, chuulluta, chalinata, huk shukunakunatapis (lapakunatapis) awayan. Chaykunataqa millwa hilupita utku²⁰ hilupitami awayan.

Yachaq runakunaqa, chiqlla tilarwan, liisus tilarwanmi wachukuta, hakuta, punchuta, alhurhata, ruripata (llullipata), qatakunata, huk iñishinakunatapis awayan.

Paykunaqa achka (atska) llimpi hilukunawanmi awaykunachaw shumaq siqikunata rurayan: tukupa ñawinta, raprakunata, waytakunata (sisakunata), pishqukunata, challwakunata, ashmakunata, mayuta, quyllurkunata, killata, intita (rupayta), hirkakunata, chakanakunatapis.

Awakuyqa allaapa shumaq rurakuymi. Chaymi (tsaymi), may markachawpis awakuq runataqa tarinchik. Paykunataqa, pipis maypis awachikuy munaqkunami ashiyan. Chay shumaq awaykunatami, hatun markakunatapis rantikuq apayan. Millwapita awaykunataqa karupita shamuq runakunapis chaniyuqchawmi rantiyen.

¹⁹ Awana qishpi = palitos de tejer.

²⁰ Utku = algodón.

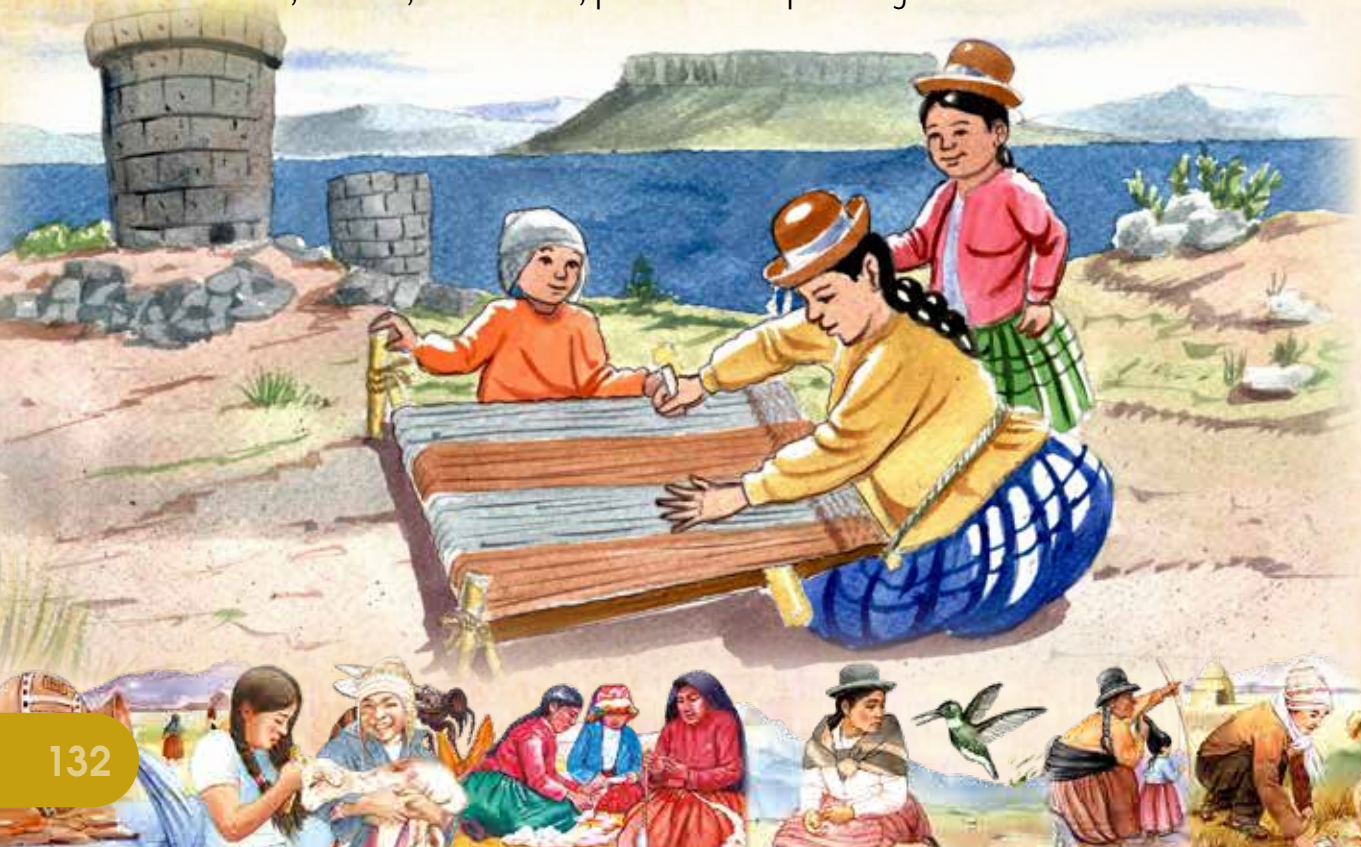
Huk markakunapa awayninkuna

Eliseo Alvarado Caushi

Awaytaqa huk markachaw, huk suyukunachawpis rurayanmi. Chaynawmi aymara runakunapis uusha millwapita, llama millwapita, paqu millwapita, punchukunata, llakllakunata, hina imaykatapis awayan.

Paykunapis, awayaananpaqqa tukuy llimpikunawanmi millwata tiñiyen. Awayninkunachawpis tukuy siqikunatami rurayan. Chay awaychaw siqikunawanmi, qillqanawannaw kawayninkunata, yuyayninkunata, munayninkunata, yachayninkunata, yarpachakuyninkunatapis willakuyan.

Rupa-rupa suyuchawnami, shipibo runakuna, utkupita, pishqkunapa, sachakunapa aqchankunapita (aqtsankunapita) kushmata, warata, wachukuta, pikshakunatapis awayan.

Paykunaqa mallkikunata, ashmakunata, challwakunata, yakuta, apukunata, hina chaychaw (tsaychaw) imayka kaqtami awayninkunachaw siqian.

Niykurmi, chala markachawqa utkupita imaykatapis awakuyan, hina *sintético* nishqa llimpi millwakunapitapis awayan.

Aymarakuna, shipibokunapis shukshu awanakunawan, maki tilarkunawanmi unay patsapita awakuyan.

Markaykichawqa, ¿imanawtaq awakuyanki?

Chakra chakmay (tsakmay)

Eliseo Alvarado Caushi

Chakrata murunapaqqa ñawpata (nawpata) puqinkunata, qurankunataraqmi kayapakunchik, pichapakunchik (pitsapakuntsik). Chakmaytaqa, tamya allish-allish chakrakunata nuyuriptinmi qallanchik, hina sikya yakuwan parqurirpis ruranchikmi. Tsaki chakraqa chukru kar manami allitsu chakmanapaq.

Chakrataqa shikwalla allpa kananpaqmi chakmanchik. Chaypaqmi, qurankunata uqtipar, hatusaq kurpakunata machushpa, rumikunatapis witichishpa ruranchik. Chaynaw chakmashqaraqmi imayka murukuykunapis ancha qishpiyan (wachayan). Papa qallpataqa, shikwa allpa kaptin, mana chakmashllapanami tsaki mikuykunata murunchik.

Achka (atska) chakra kaptin, hatun chakra kaptinqa, yuntawanmi yapyaypa chakmanchik. Mananirqa maki charanan (tsaranan) uqtinakunawan, piikuwanpis ruranchikmi.

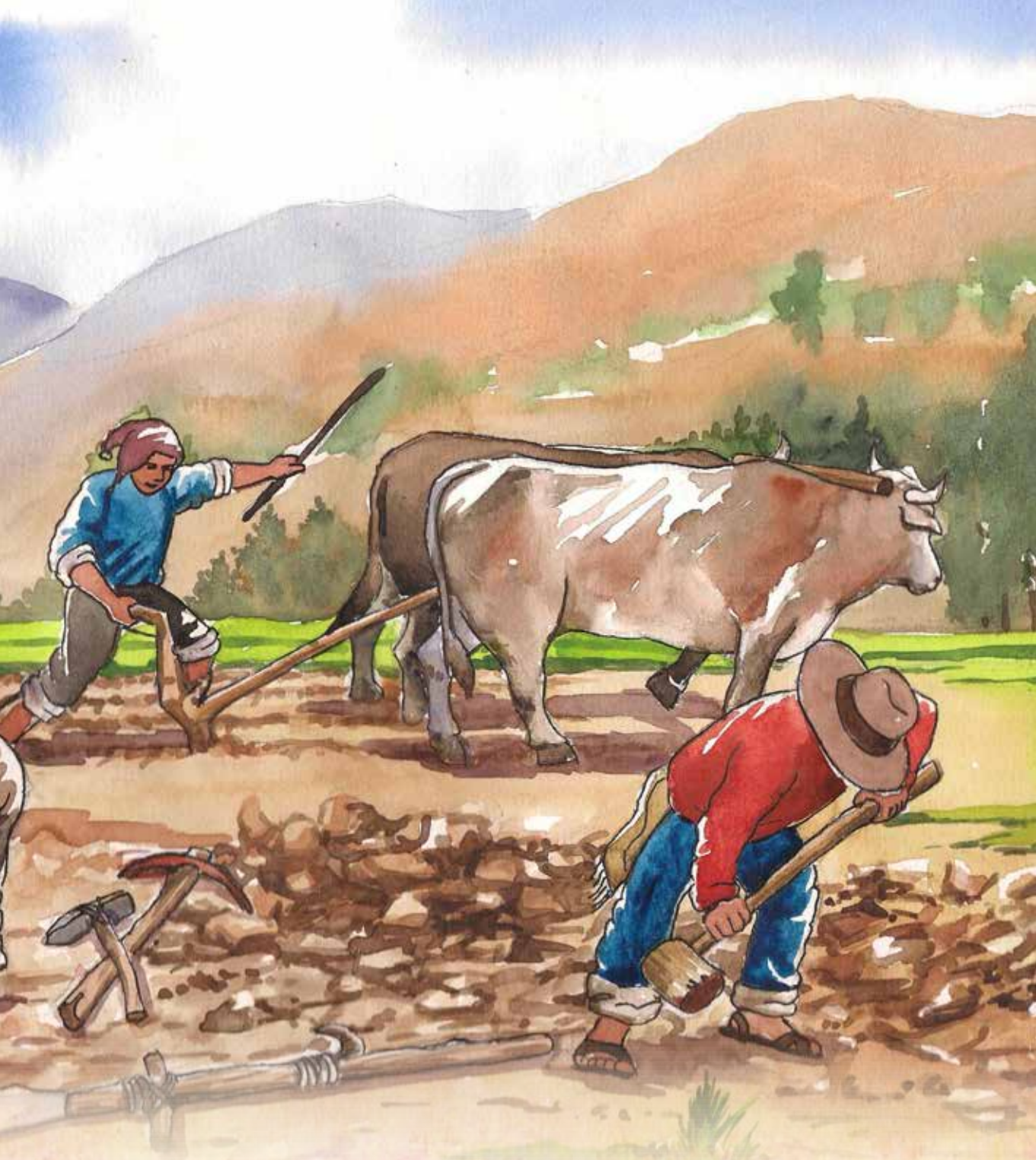
Unay hamarashqa chakrakunatami chakmanchik. Chaychawqa papata, sarata, uqata, ullukuta, mashwatapis shumaq wachananpaq murunchik. Triquta murunapaqpis, yaku charinan chakrakunatami chakmanchik. Wata-wata muruna chakrakuna shikwalla kaptinqa mana chakmashllapapis murunchikmi.

Chakrachaw allaapa champa (tsampa) qura kaptinqa, tamya yarquqllachaw chakmarirmi, qurakuna tsakiriptin kayakunchik. Chaymi, mana alli qirakuna murunpi, watsinpi (hawanpi) rupariyan. Chayqa manami kutimunnatsu. Ichanqa, chakra puqikunata kayarpis, pastukunata, hirkakunataqa manami kayashwantsu.

¿Markaykichawqa imanawtaq chakrakunata chakmakuyanki?

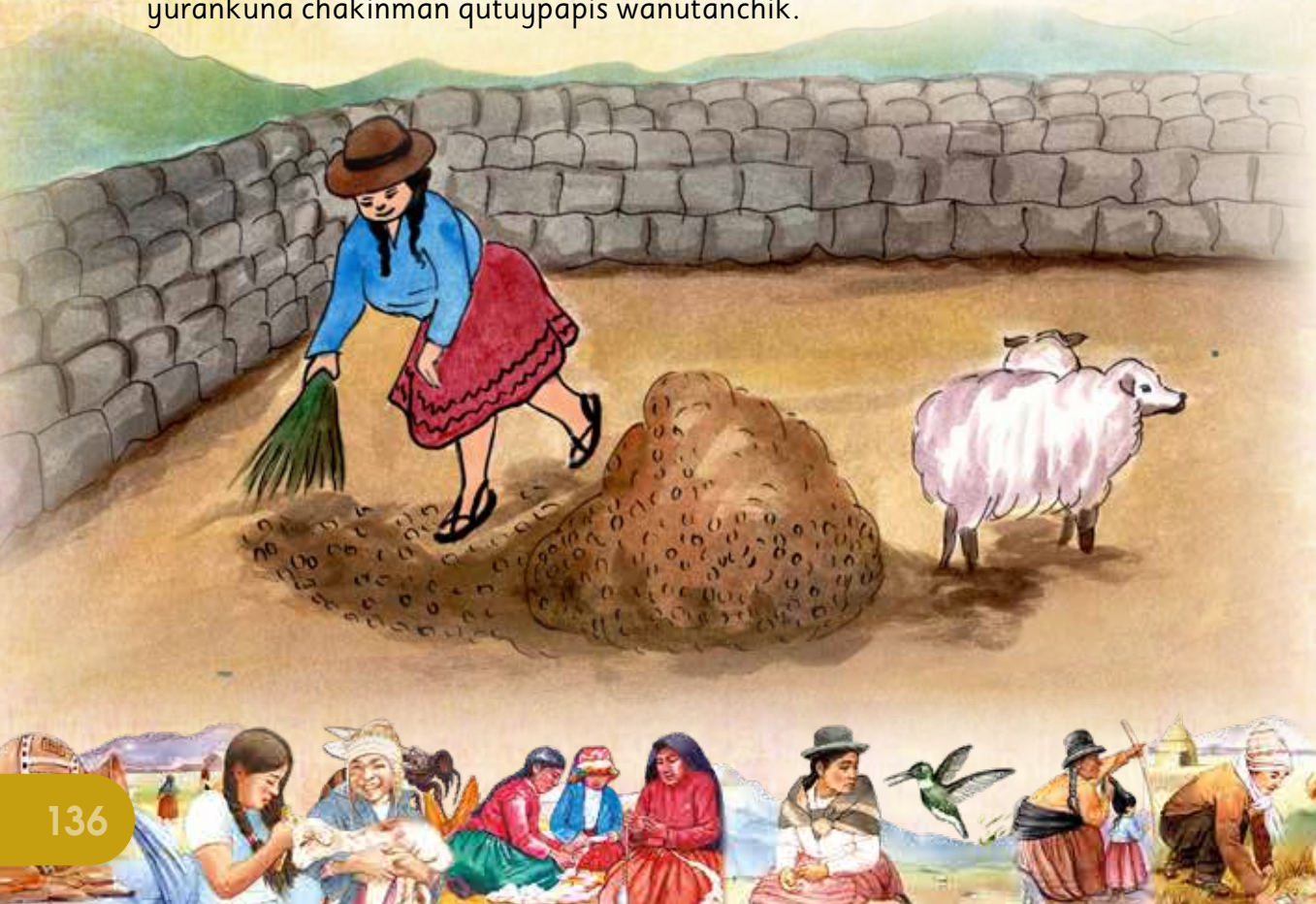

Chakra wanutay

Eliseo Alvarado Caushi

Murukuyninchik shumaq wachananpaqqa, chakratami wanukunawan kallpachanchik, chaytami chakra wanutay ninchik. Chaytaqa chakmakur, murukur, uryakurpis ruranchikmi.

Chakrataqa ashmakunapa ismayninwan mikuykunapa ismushqa tullunkunawan, puchunkunawanmi wanutanchik (wanutantsik). Chaypaqqa uushapa, waakapa, ashnupa, llamapa, hakapa ismaynintami, achkata (atskata) aylluykur ismunanpaq puñuchinchik (punutsintsik). Chay ismushqa wanutanami chakrata apar wikchiypa (wiktsiypa), ramaypapis hichanchik. Uryakurpis, murukuypa yurankuna chakinman qutuypapis wanutanchik.

Wakin markachawqa, saachiypami chakrankunata wanutayan. Saachiytaqa, usya killachawmi ashmakunawan rurayan. Chaypaqqa, chakrachawmi ashmakunata michiyan (mitsiyan). Niykurmi, kanchata (chikuta) kinrankinran hukwashpa ashmakunata puñuchiyan (punutsiyan). Chaynawnami ashmakuna (waatakuna) ishpayninwan, ismayninwanpis chakrata wanutayan.

Chakrachaw mana alli qurakuna kaptinqa, chaykunata uqtiypa sutaypapis mutunchik. Niykurnami, tsakirachir kayaypapis ushakaachinchik. Chay uchpanpis wanunawllami. Ichanqa (itsanqa), manami Patsamamata qanratashwantsu.

Aya Raymi

Eliseo Alvarado Caushi

Aya marka killa qallaqninchawmi, unaypita, aya raymita rurayan. Chaychawshi (tsaychawshi) unay wallkinchikkuna (wallkintsikkuna), ayllunchikpita (aylluntsikpita) kaq wañukushqakunapis tinkunapaq kay patsaman kutiyaamun.

Paykunata chaskinapaqqa, kawayninchaw imayka yachashqan mikuykunata, tantakunata, apikunata, aswatami rurayan. Niykurnami, *noviembre* killapa huk hunaqnin paqaschaw, huk hatun wanparman²¹ chay arushqa (yanushqa) mikuykunata, wiilankunantin, waytankunantinpis churayan. Chaytami (tsaytami) ayapaq “churakuy” niyan. Chaychawnashi, chaamuq ayakuna, llapan ayllukar, churakuy mikuykunata mikuyan, upuyan.

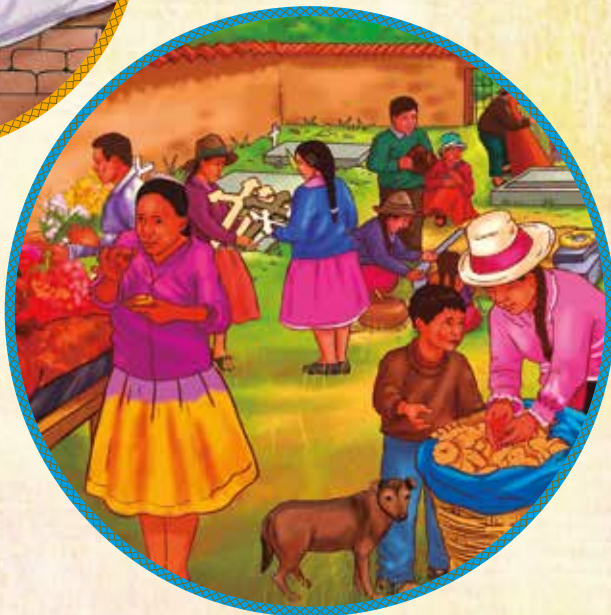
Ayakuna chaamushqanta rikayaanapaqnami, churakuy wasipa punkunman, uchpata hichayan (qutuyan). Chaynami, waraanin quya-quyalla yupikuna (rastrukuna) rikapaq shumaqllayllapa yarquyan. Ichana (itsana), hupaykuna chasqa kaptinshi wallpa harushqanaw, pishqupa chakinnawpis ushpachaw churarpaykaayan. Chayqa mamakuna, yayakuna, awilukuna, llapan ayllupis kushiyanmi, “ayanchikkuna chaayamushqami” nirnin.

Chaypitanami, waraanin hunaq llapan ayllu shuntukaarir, llamichinakur (llawatsinakur) katu mikuykunata mikuyan, niykur ayakunapa shutinchaw aswata upuyan, takiyan, tushuyan (qatswayan). Chaypitanami, kimsa (kima) hunaq tinkuriptin ayata kachayan, chaynashi ayakuna markankunata watanyaq kutikuyan. Chaynaw imankunapis qarashqa, qayakushqa, yarpashqashi ayakunapis imayka rurayninchikchaw yanapamanchik.

Kaalli markakunachawqa huknawmi ayapa hunaqninta raymian. Chaychawqa, mikuykunata, upyanakunata, waytakunata, siryuta, wilakunata aparkurmi hatun aya markata²² watukaq aywayan.

Chay hunaqqa, tukuy rikuq waytakunata, mikuykunata, upuykunatami aya marka ñawpanchaw, wakninkunachaw, rantikuyan. Chaykunata rantirmi runakuna, wallkinkuna, ayllunkuna pamparashqanman aywar mañakur (risakur), waqar, takir, mikur, upyarpis kayan. Karupita kaqkunaqa, kapillaman, hatun chakanaman ayankunapaq mañakuqmi aywayan.

²¹ Wanpar = mesa.

²² Aya marka = cementerio.

Markanchikpa mikuyninkuna

Papa tuqush

Eliseo Alvarado Caushi

Chakra mikuykunaqa allaapa allimi kayan. Chaykunata (tsaykunata) mikurqa sinchi (hinchi) kallpayuqmi kanchik. Chay (tsay) mikuykunatami huk mikuykunamanpis tikrachinchik (tikratsintsik). Chay (tsay) tikrashqa mikuykunaqa churakushqapis allimi charakun. Papapita tikrashqa mikuykunaqa tuqush, tsaki papa, chuñumi kayan.

Papa tuqushta ruranapaqqa, ñawpata tuqush quchatami ruranchik (rurantsik), chaypaqmi yaku chaananchaw hatun uchkuta ruranchik. Niykurmi, uchkupa patsanman hiruruqninapis mana allpa shikwananpaq uqshata qishutanaw mashtaypa churanchik.

Chaymannami tuqushpaq akrashqa papata, mana allaapa tinkuqlla winanchik. Hananmannami uqshawan tsaparkur rumikunawan nitichinchik (nititsintsik). Chaypitami (tsaypitami) yakuchaw ishikay kimsa (kima) killapis papa chashqanyaq ushmarachinchik (ushmaraatsintsik).

Tuqush charnaqa, puripashqami pukutamun (mushkumun), chayqa (tsayqa) llamipanchiknami. Papa llapipashqa ñampulla karqa, qaran raslla shipkakarqa, tuqush allinami mikunapaq. Chayqa, hanan rumikunata, uqshata witrachirnamishumaqlla altanchik (hurqanchik/hipinchik), niykur achka (atska) yakuchaw awinchik.

Chay (tsay) awishqa (paqashqa) tuqushtanami yanuyupa, apichaw, kankarirpis mikunchik. Hina achka (atska) kaptinqa, tsakirachirpis (tsakiratsirpis) churakunchik. Tsakishqa tuqushtanami, aqarir harinatanaw apichaw, huk mikuykunata rurarirpis mikunchik.

Tsaki tuqushqa, hampipaqpis allaapa allimi. Chaywanmi chuqa qishyata, achachapukuyta, alalapukuyta, wachakuy (yurikuy/qishpikuy) qishyakunatapis hanpiyan. Tuqushqa, *penicilina* nishqan hampiyuqmi, chaymi imayka qishyatapis hampin. Chay mikuykunata mikushqaqa manami qishyaykunapis charimanchiktsu.

Sarapita tikrashqa mikuykuna

Eliseo Alvarado Caushi

Sarataqa (harataqa) unay patsapita markanchikkunachaw murunchik. Kayqa allaapa alli mikuymi, chaymi unay runakuna, Inkapa willka mikuynin niyaanaq. Sarakunapis tukuy niraqmi kayan. Yuraqpis, qallwashpis, pukapis, yanapis, mullu sarakunapis kayanmi. Sarataqa (harataqa) tukuynawpami mikunchik, hina huk mikuykunaman tikrarachirpis mikunchikmi. Payqa allaapa shumaq mikuymi. Sarapitaqa (harapitaqa) llushtuta, tuqushta, shurata, machkatami ruranchik, hina ankarirpis kamchachaw mikunchik.

Sara muti

Sara mutitaqa uhpawan llushtuypami ruranchik. Chaypaqmi, hatun lata mankapapis, allpa mankapapis pullankama yakuta churkanchik. Chaymannami uhpata sirasuwan shushurir quñuq yakuman wamiypa²³ winanchik. Chay uchpa yaku puwaramuptinnami, sarata winachik, niykur qaran shuqtinanta rikapar rikaparlla puwachinchik.

Llushtu allina karqa, puwaraykaq sarata llapipashqami qaran ras shuqtiramun, niykur, chupanpis shuqtirin. Chayqa ninapita witrachirnamo ancha kuparir, kustalman winarkur harupaarirpis huk kanastaman winarkur achka yakuchaw chip uchpan yarqunqanyaq awinchik.

Chay awishqa sara llushtuqa, shumaq qallwashmi rikakurin. Chaytanami piqtunqanyaq yanurir chicharullantin, hakallantinpis mikunchik. Sara mutitaqa tsakirachirpis, munanqanchikllaman yanukunapaq, churakunchikmi.

Sara tuqush

Sara (hara) tuqushta ruranapaqqa, papa tuqushpaqna wmi limpu yaku aywaqchaw tuqush quchata ruranchik. Chaymannami, uqshawan qishuypa kaspanpinllapis, ishkurirpis sarata (harata) winanchik. Niykur, hananpapis uqshawan chaparkur (tsaparkur) rumikunawan nitichinchik. Mana alliqlla yaku chaptinqa, shuranawmi wiqchiramun, chayqa manami tuqushpaq allinatsu. Chayraykurmi yaku aywaqchaw sara tuqushtaqa pampakunchik. Chaypita, huk killatanawmi tuqush charnin pukutaramun (mushkura mun). Chayqa, rumikunata, uqshata shumaqllapa witrachirnamu tuqushta altaramunchik (hipiramunchik). Chaytanami, uqllatapis, tsakirachirpis apichaw mikunchik.

²³ Wamiy = batir en agua.

Shura

Eliseo Alvarado Caushi

Shuratapis sarapitami (harapitami) ruranchik. Chaypaqmi, munashqanchik tukuy niray tsaki sarata ishkunchik. Niykurnami, mana allaapa inti (rupay) chaanan kutallachaw, patsata hana-hanallapis uchkunchik (uchkuntsik). Chaymannami uqshata, qurakunata. Rayanpa, iwkaliptupa, chilapa (kalawasupa) raprankunata shumaq mashtaypa, sarata pampanapaq qishuta ruranchik.

Shurapaq sarata pampanapaqqa, kimsa (kima) hunaqmi yakuchaw ushmarachinchik. Niykurnami, rurashqanchik qishuman chay sarata, hananpa qurakunawan chaparkur (tsaparkur), puñuchinchik. Chaytanami, palta rumikunawan, tihallawanpis, mana wallpapis, huk ashmakunapis suwananpaq nitirkachinchik (nitirkatsintsik). Chaychawnami, pampashqanchik uqu sarapa wiqchinkuna, watsinkuna (hawankuna) yurin. Niykurnami, mana intita rikarnin, hinanchaw ismuqnaw taarin. Chaytami shura ninchik.

Pampashqanchikpita chunka pichqa (pitsqa) hunaqtaqa, shura allinami pallanapaq. Chayqa (tsayqa), quya-quya manaraq inti yarqamuptinllami hanan qurakunata witrachir, shurata shumaq pallanchik (ayllunchik), niykur hunaqllapa intichaw mashtaypa tsakichinchik. Chaynaw, tsakirachirname, aswapaq, mikunapaq, hampipaqpis iñishinchik.

Alli shuraqa, tsakirachir kachushqapis shumaqmi mishkillan. Huk markakunachawqa huknawpapis shurata rurayanmi.

Markaykichawqa, ñimanawtaq shurata rurayan?

Aswa ruray

Eliseo Alvarado Caushi

Aswataqa, shurapitami ruranchik (rurantsik). Chaypaqqa, shuratami ñawpata (nawpata) tunaywan maraychaw saqtu-saqtulla aqanchik (aqantsik). Chaytanami, hatun mankachaw quñuraykaq yakuman wiñanchik (winantsik), niykur puwachinchik (puwatsintsik). Chaymannami ancashqa siwarata tsamqarir, kinwatapis, chankakatapis wallkallata yapanchik.

Chayta (tsayta), shura chashqanyaq unay puwarachirname, tullpapita mankata witrachir (witratsir) arwananpaq churanchik (churantsik). Arwariptinnami huk taqshashqa ratashwan huk hatun winanaman shuushunchik. Chaytami (tsaytami) “upu” niyan. Uputaqa chay hinallami llamichinakur upunchik.

Llapan puwashqa shurata shuushurirname, ichik hamarachir (hamaratsir), aswa puquchina kuntuman (urpuman) winanchik. Chaytanami, uqshakunawan, mantakunawanpis piturkur, quñuq kutakunaman puqunanpaq puñuchinchik (punutsintsik). Chaychawnami, chunka pichqa (pitsqa) hunaqtanaw puqur puhuquramun, niykur pukataramun, chayran aswaqa upunapaq alli.

Puqushqa aswatanami raymichaw, wasi qataychaw, imayka ruraychawpis upunchik. Aswata upukushqaqa qishyapitapis washamanchikmi, punchita rurarirpis upunchikmi. Aswapa qunchunwannami (quntsunwannami) tantatapis ruranchik.

Qishyapita hampikuy

Qaha killa

Eliseo Alvarado Caushi

Junio, julio, agosto killachawqa, qichwa markachaw, sallqa (hallqa) markakunachaw allaapami alalan. Ampikunapapis (paqaskunapapis) qaha shikwamun. Chaytami qaha killa ninchik.

Kay qaha killachawqa tukuy qishyakunami wamrakunata ruku runakunatapis charimanchik (tsarimantsik). Chay qishyakunami chuqa, wishqa, kunka nanay, pacha nanay, isqicha qishya, ñawi nanay, pishpapis (pispapis) kayan.

Qahawanqa makinchikkuna, chakinchikkunapis kukupikurkunmi. Chayqa manami qaranchikpis maakuntsu. Shiminchikpis watakarmi, mana puriyta, aptaytapis atinchiktsu.

Chay qishyakunataqa qurakunawan, mikuykunawan hina ashmapa wirakunawanmi hampikunchik (hampikuntsik). Mana kay qishyakuna charimaanapaqqa, quñuq yakuwanmi makinchikkunata awikushwan, hina qurapita puwashqa yakutami upukushwan.

Nishqanchik qishyakunaqa llullu wamrakunata, awkin runakunata, chakwan warmikunatami sinchipa (hinchipa) charin. Chaymi paykunata shumaq waatananchik, alalaqkunata mana yatachishpa, mana upuchishpa, hina alalaq patsakunachaw mana purichirnin. Qaha killachawqa huk alli ruraykunapis kayanmi.

Chay killachawmi tsaki papata (kukupata), aychapita sisinakunatapis ruranchik. Wakin markachawqa chuñutapis kay killachawmi papa qaharachir haruyta rurayan.

Chuqa qishya

Eliseo Alvarado Caushi

Chuqa qishyapis, wishqa qishyapis qaha killachaw, tamyá chaamuq, tamyá yarquq killakunachawmi ashwan charikun (tsarikun). Chaynami llulluta, ruku runakunatapis qishyachimanchik. Chay qishyakunapita hampikunapaqqa llullu iwkaliptu, anqush (lluychupa rinrin), iskursunira, wurahas, wamanripa, ahus, siwillapis allimi kayan.

Kay qurakunatami wallka-wallkalla ahurkurpis, hina hukninllata ahusnintin puwachirpis, achachaqlata upunchik (upuntsik). Chaywanmi, tsaki chuqapis puquramun. Qaramati qurapa waytanpis chuqata hampinapaq allimi. Kaytapis, qallwash waytanllata iwkaliptuntin ahusnintin puwarachir, tumpush kurupa mishkinnin winarkurmi quyapa, ampipa upunchik.

Chay hampikunataqa lichin winarkurpis, tsaki chuqata, achachapukuyapita humpichimunapaq upunchikmi.

Wirakunawan kupayllapapis, chuqalla kaptinqa hampinchikmi. Chaypaqmi wallpawira, hakawira, lichipa ñuqñunpis allaapa allimi kayan. Kay wirakunawanqa, ninachaw achacharaachirmi, chuqawan qishyaqpa waqtanta, qasquntapis kupapaykunchik, chaywanmi tsaki chuqapis paskiramun. Tsaki tuqush apita upushqapis chuqata qishaytaqa hampirinmi.

Pacha nanay

Eliseo Alvarado Caushi

Pacha nanayta, isqicha qishyatapis qurakunawanmi hampikunchik. Pacha nanaylla kaptinqa qamashta, muñata, salwiyata, mintata hina inuhuta puwarachirllapis upunchikmi. Chaykunami pacha nanayta wiyarachin (wiyaratsin).

Isqicha qishya kaptinqa qamash quratami, allqupa shuqllantin, qaña qurapa watsintin (hawantin) puwarachir upunchik. Kay hampitaqa, huk hunaqchaw kimsa (kima) kutillapis upushwanmi. Chayllawanmi isqicha illakaarin.

Ichanqa (itsanqa) allaapa pacha nanaptin, isqichapis kaptin, mana hampikunapis wiyachiptinqa, *Hospital, Centro de Salud* nishqan hampikuy wasitami rikachikuq aywashwan.

Alalayllapitapis pacha nanayqa, isqicha qishyaqa charikunmi. Chayqa, qishyaqa chiqlanta, pachantami wallpawirata, hakawiratapis achacharaachir kupapaykunchik.

Mana qishyarpis, chay qurakunataqa puwarachirmi upukushwan, hina mikuykunamanpis winakushwan. Chaymi qishyakuna charimaanata washamanchik.

Mana kikinchi hampikuyta yacharqa, huk hampikuqtami ashiswan. Manami allitsu, mana yachashpa hampikuyqa. Chay nirqa qishyaqtapis antsarkachishwanmi.

Shuqmawan hampikuy

Eliseo Alvarado Caushi

Markanchikchawqa (markantsikchawqa) wamrakuna, awkis runakunapis may puriyashqanchaw, imaykawanpis manchakaayanmi. Chaypis qishyachikunmi.

Chaytami patsa qishya niyan.

Patsa qishyataqa *médico* nishqan yachaq runakunapis manami riqiyantsu, hampikuypapis atipantsu. Kay qishyataqa, markanchikchaw hampikuq runakuna, warmikunami shuqmaypa hampiyani. Manaraq allaapa antsaptinga, wasillachawpis runtuwan, tantawan, waytakunawan, alumriwan kupayllapapis hampinchikmi.

Patsa qishyaqta hampiyaananpaqqa, tukuy llimpi waytakunata, shurata, uchuta (utsuta), puka sarata (harata), huk tsaki mikuykunata, kukata, tantata, runtutapis iñishiyani. Allaapa antsashqa kaptinqa hakawan kupaypapis hampiyani.

Runtuwan, tantawanqa, wamrakunallatami llapan kurkunta kupaypa hampiyani. Chay kupashqa runtuta, tantatanami yana allquta qarayan. Runtuchawqa, ñawi qishyatapis riqiyani.

Waytakunawanqa shuqmapaqqa, yuraqta (yulaqta), pukatapisi waytakunatami shipiyani (shullayani). Chaytanami aqashqa sarantini, aptay-aptay tsamqashqa tsaki mikuynintinpi, ichikllata kachinpi winarkur pichuyani. Niykurnami, paqaspa qishyaqta qarapachaarir, chip kurkunta kupaykuyani.

Chay kupashqa shuqmatanami, qishyaqpa ratashninwan pituykur apar, chusyaq naaniman lliqananman chakanata (tsakanata) ruraypa ramayani (hichayani).

Niykurnami, mana tumarishpa wasita kutiykur, apayashqan ratashninta puñuykaq qishyaq hananman qatarkuyan. Chayshi, alli shuqma karqa, qishyaqpa muspayninchaw ima ashma karpis yuripun. Chaynawshi (tsaynawshi) rumpa patsa charishqa (tsarishqa) haanin kurkunman kutin.

Hakawanqa, patsa qishyata karpis huk qishyakunata karpis, yachaq warmikuna, runakunallami hampiyen. Chayqa manami lluta hampikuyllatsu. Allaapa qishya antsashqana karqa, hina qishyaq allaapa uyu kaptinqa wañupukuyanpismi. Shuqmakushqa hakataqa, manami waatakuy hakakunaman ahushwantsu. Chay nirqa, hakakunapis wañuyanmi.

Hakawanqa huk qishyakunatapis *radiografía* nishqanwannawmi rikayan. Pacha wakllitapis, ñatikushqa qishyatapis rikaarimi yachaqkuna allichayan (allitsayan). Niykurnami, pishtarir, tukuy tsamqashqa mikuykunantin ratashwan wankurkur wasipa pirqankunaman shawayan.

Coronavirus qishya

Eliseo Alvarado Caushi

Kay *Coronavirus* (COVID-19) qishyaqa mana riqishqami kanankama kashqa. Chay qishyataqa chuqaypa, wishqaypashi muyanakunchik. Qishyaq runa yatashqankunata yatashqapis muyakunshi. Kay qishyami, kanan 2020 wata, hinantin patsachaw muyakur imana kaqtapis patsaypa qishyaykachin. Chaymi markanchik pushaq Martín Vizcarra, llapanchik wasinchikchaw wichqapukushqa taraanapaq willakamushqa, mananirqa allaapami runamayinchikkuna wañuyanga nirnin.

Kanan, *maayu* killapa chusku hunaqninchawqa, 47 427 runakunanami, *Perú* suyunchikchaw, muyakaariyashqa. Niykur, huk waranqa kimsa pachak chusku chunka chuskuyuq (1344) runakunanami wañuriyashqa. Hinantin patsachawqa, 249 712 runakunami wañuriyan.

Kay qishyaqa tsakita chuqachikuypa, kunka nanaypa, sinqa chapakaypa (tsapakaypa), achachapakuypashi charikun. Wakintaqa manashi chaynawtsu charin. Kay nanapaakuykunaqa pichqa, suqta hunaqtaraqshi yurimun, chayllaqa manashi maakunchiktsu.

Mana *coronavirus* qishya charimaanapaqqa, makinchiktami rikranchikkama alliq-alliq awikunanchik. Niykur, chuqarpis wishqarpis kukushninchikwan shiminchikta chapakushwan (tsapakushwan). Manami shiminchikta, sinqanchikta, ñawinchiktapis rakcha makinchikwan yatashwantsu. Chaypa rantinqa, hampi qurakunata puwarachirmi achachaq yakuta upushwan.

Usya patsachaw anti runapa kawaynin

Edgar Rolando Santiago Bernardo

Chay usyachawqa siñakunapita, pakashqa yachaykunapita, amachaykunapitapismi wiyar shumaq yachakurqaa, kaykunataqa tiyuukuna, tiyaakuna, awiluukunami yachachiyaamarqan. Paykunami niyaamaq: “Mikuyninchik imay, imanaw murukuynintami musyanayki”. Kay yachaykunawanmi markaachaw kawakuykaa, maa wakinllatapis musyarachiyashqayki.

“Tiyimpunchaw papata murunapaqqa, hinaman alli kusicha kananpaqqa, atuqpa waqaynintami wiyayta yachananchik, alli itsa mana alli muruy kanantami willamananchik. Hinamanpis, hananpatsata, lliqllish pishqupa runtun imanaw kanqantami rikananchik, qariwa sachapa ima niraq, ima rikuq waytanqantapismi kaayinanchik. Niykur ima musqunqanchiktami maakunanchik, kaykunatanaw, kanastachaw tantakunata, llullukunawanpis musqushqanchiktami maakunanchik”.

Murukuy hunaqqa quyallami, tutallami shaarikunanchik. Chaypaqqa murukunata allimi akrananchik, manami allaapa hatusaq kanantsu, hinamanpis achka ñawiyuqmi kanan. Niykur kukawan vinowanpis kimsa akrashqa murukunawan rimashpami shuqapananchik. Chaypita raslla hiqaramunanpaqnami wachukunachaw wichaypa rikaraykar churananchik. Hinaman intiman, rupayman rikararkarmi wachukunata chapanananchik.

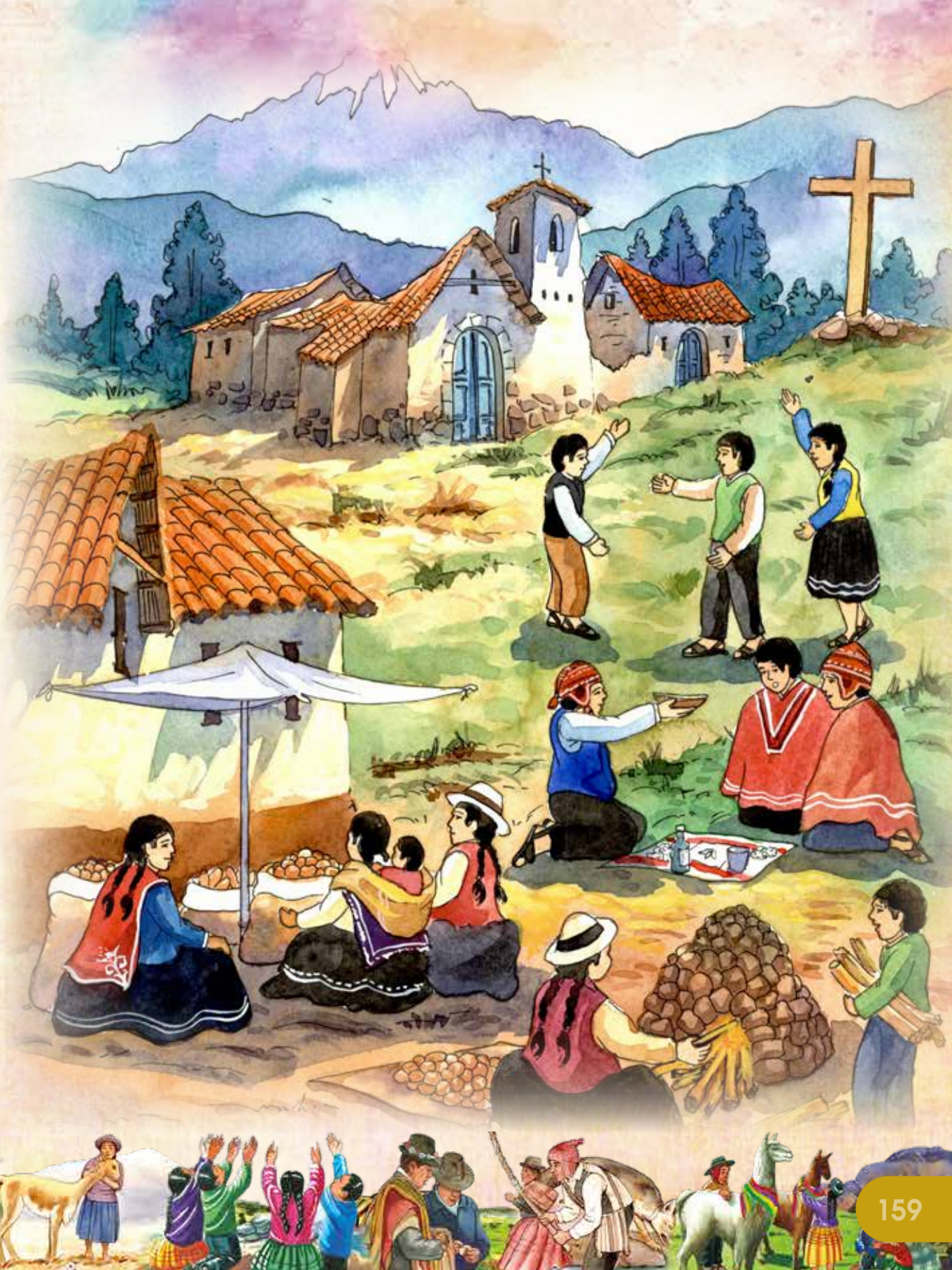

Imaypis kaykunatami yarpananchik: ullqukuna wachukunaman murukunata manami hitayaanantsu; warmillami papataqa murunan, payllami Patsamamanchikwan tinkun. Ullqukunatami wachukunata kichayanpis, chapayanpis, mana allaapa allpan murukunapa hananman qutushpa. Wamrakunatami chayqa uchpa niraqta wanun hichayan. Kaytaqa huk killa pishiykarmi alistayan.

Chakrata alli waatanapaqqa, hinaman alli wachananpaqpis, imaypis watukaraykaananchikmi, rimapanapaq, qurankunata hurqanapaq, allpan qunapaqpis, chaynawpa achka papakunata wachananpaq. Papaqa runanawpis waatamanchikmi, ñuqanchikpis allaapa kuyashllapami waatananchik.

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos.

Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

Banco del Libro

INSTITUCION EDUCATIVA:								
DEPARTAMENTO:				PROVINCIA:				
^DISTRITO:								
Año	Grado	Sección	Nombres y apellidos del alumno	Código*	Condición del libro ^			
					Recibí	Firma del Padre	Entregué	Firma del Padre

* Código = Número de orden del alumno Condición del libro:

- A = Nuevo, completo, limpio, sin deterioro.
- B = Completo, se puede borrar algunas marcas, sin deterioro.
- C = Con marcas que no salen y con deterioros subsanables.
- D = Inutilizable, requiere reposición.

¿Cómo cuido y limpio mis libros?

- Forro mi libro con plástico o papel y le coloco una etiqueta.
- Limpio mi libro con una franela.
- Uso mi libro con las manos limpias y en lugares apropiados.
- Realizo las actividades en un cuaderno u hojas de trabajo, sin rayar ni escribir en mi libro.
- Evito doblar las puntas y que se manche con líquidos o dulces.

¡Cuido los libros porque otro niño los utilizará el próximo año!

SÍMBOLOS DE LA PATRIA

BANDERA

CORO DEL HIMNO NACIONAL

ESCUDO

Declaración Universal de los Derechos Humanos

El 10 de diciembre de 1948, la Asamblea General de las Naciones Unidas aprobó y proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos, cuyos artículos figuran a continuación:

Artículo 1.- Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y (...) deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Artículo 2.- Toda persona tiene todos los derechos y libertades proclamados en esta Declaración, sin distinción alguna de raza, color, sexo, idioma, religión, opinión política o de cualquier otra índole, origen nacional o social, posición económica, nacimiento o cualquier otra condición. Además, no se hará distinción alguna fundada en la condición política, jurídica o internacional del país o territorio de cuya jurisdicción dependa una persona (...).

Artículo 3.- Todo individuo tiene derecho a la vida, a la libertad y a la seguridad de su persona.

Artículo 4.- Nadie estará sometido a esclavitud ni a servidumbre; la esclavitud y la trata de esclavos están prohibidas en todas sus formas.

Artículo 5.- Nadie será sometido a torturas ni a penas o tratos crueles, inhumanos o degradantes.

Artículo 6.- Todo ser humano tiene derecho, en todas partes, al reconocimiento de su personalidad jurídica.

Artículo 7.- Todos son iguales ante la ley y tienen, sin distinción, derecho a igual protección de la ley. Todos tienen derecho a igual protección contra toda discriminación que infrinja esta Declaración (...).

Artículo 8.- Toda persona tiene derecho a un recurso efectivo, ante los tribunales nacionales competentes, que la ampare contra actos que violen sus derechos fundamentales (...).

Artículo 9.- Nadie podrá ser arbitrariamente detenido, preso ni desterrado.

Artículo 10.- Toda persona tiene derecho, en condiciones de plena igualdad, a ser oída públicamente y con justicia por un tribunal independiente e imparcial, para la determinación de sus derechos y obligaciones o para el examen de cualquier acusación contra ella en materia penal.

Artículo 11.-

1. Toda persona acusada de delito tiene derecho a que se presuma su inocencia mientras no se pruebe su culpabilidad (...).

2. Nadie será condenado por actos u omisiones que en el momento de cometerse no fueron delictivos según el Derecho nacional o internacional. Tampoco se impondrá pena más grave que la aplicable en el momento de la comisión del delito.

Artículo 12.- Nadie será objeto de injerencias arbitrarias en su vida privada, su familia, su domicilio o su correspondencia, ni de ataques a su honra o a su reputación. Toda persona tiene derecho a la protección de la ley contra tales injerencias o ataques.

Artículo 13.-

1. Toda persona tiene derecho a circular libremente y a elegir su residencia en el territorio de un Estado.

2. Toda persona tiene derecho a salir de cualquier país, incluso del propio, y a regresar a su país.

Artículo 14.-

1. En caso de persecución, toda persona tiene derecho a buscar asilo, y a disfrutar de él, en cualquier país.

2. Este derecho no podrá ser invocado contra una acción judicial realmente originada por delitos comunes o por actos opuestos a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 15.-

1. Toda persona tiene derecho a una nacionalidad.

2. A nadie se privará arbitrariamente de su nacionalidad ni del derecho a cambiar de nacionalidad.

Artículo 16.-

1. Los hombres y las mujeres, a partir de la edad núbil, tienen derecho, sin restricción alguna por motivos de raza, nacionalidad o religión, a casarse y fundar una familia (...).

2. Sólo mediante libre y pleno consentimiento de los futuros esposos podrá contraerse el matrimonio.

3. La familia es el elemento natural y fundamental de la sociedad y tiene derecho a la protección de la sociedad y del Estado.

Artículo 17.-

1. Toda persona tiene derecho a la propiedad, individual y colectivamente.

2. Nadie será privado arbitrariamente de su propiedad.

Artículo 18.- Toda persona tiene derecho a la libertad de pensamiento, de conciencia y de religión (...).

Artículo 19.- Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión (...).

Artículo 20.-

1. Toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y de asociación pacíficas.

2. Nadie podrá ser obligado a pertenecer a una asociación.

Artículo 21.-

1. Toda persona tiene derecho a participar en el gobierno de su país, directamente o por medio de representantes libremente escogidos.

2. Toda persona tiene el derecho de acceso, en condiciones de igualdad, a las funciones públicas de su país.

3. La voluntad del pueblo es la base de la autoridad del poder público; esta voluntad se expresará mediante elecciones auténticas que habrán de celebrarse periódicamente, por sufragio universal e igual y por voto secreto u otro procedimiento equivalente que garantice la libertad del voto.

Artículo 22.- Toda persona (...) tiene derecho a la seguridad social, y a obtener (...) habida cuenta de la organización y los recursos de cada Estado, la satisfacción de los derechos económicos, sociales y culturales, indispensables a su dignidad y al libre desarrollo de su personalidad.

Artículo 23.-

1. Toda persona tiene derecho al trabajo, a la libre elección de su trabajo, a condiciones equitativas y satisfactorias de trabajo y a la protección contra el desempleo.

2. Toda persona tiene derecho, sin discriminación alguna, a igual salario por trabajo igual.

3. Toda persona que trabaja tiene derecho a una remuneración equitativa y satisfactoria, que le asegure, así como a su familia, una existencia conforme a la dignidad humana y que será completada, en caso necesario, por cualesquiera otros medios de protección social.

4. Toda persona tiene derecho a fundar sindicatos y a sindicarse para la defensa de sus intereses.

Artículo 24.-

Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas.

Artículo 25.-

1. Toda persona tiene derecho a un nivel de vida adecuado que le asegure, así como a su familia, la salud y el bienestar, y en especial la alimentación, el vestido, la vivienda, la asistencia médica y los servicios sociales necesarios; tiene asimismo derecho a los seguros en caso de desempleo, enfermedad, invalidez, vejez u otros casos de pérdida de sus medios de subsistencia por circunstancias independientes de su voluntad.

2. La maternidad y la infancia tienen derecho a cuidados y asistencia especiales. Todos los niños, nacidos de matrimonio o fuera de matrimonio, tienen derecho a igual protección social.

Artículo 26.-

1. Toda persona tiene derecho a la educación. La educación debe ser gratuita, al menos en lo concerniente a la instrucción elemental y fundamental. La instrucción elemental será obligatoria. La instrucción técnica y profesional habrá de ser generalizada; el acceso a los estudios superiores será igual para todos, en función de los méritos respectivos.

2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana y el fortalecimiento del respeto de los derechos humanos y a las libertades fundamentales; favorecerá la comprensión, la tolerancia y la amistad entre todas las naciones y todos los grupos étnicos o religiosos; y promoverá el desarrollo de las actividades de las Naciones Unidas para el mantenimiento de la paz.

3. Los padres tendrán derecho preferente a escoger el tipo de educación que habrá de darse a sus hijos.

Artículo 27.-

1. Toda persona tiene derecho a tomar parte libremente en la vida cultural de la comunidad, a gozar de las artes y a participar en el progreso científico y en los beneficios que de él resulten.

2. Toda persona tiene derecho a la protección de los intereses morales y materiales que le correspondan por razón de las producciones científicas, literarias o artísticas de que sea autora.

Artículo 28.- Toda persona tiene derecho a que se establezca un orden social e internacional en el que los derechos y libertades proclamados en esta Declaración se hagan plenamente efectivos.

Artículo 29.-

1. Toda persona tiene deberes respecto a la comunidad (...).

2. En el ejercicio de sus derechos y en el disfrute de sus libertades, toda persona estará solamente sujeta a las limitaciones establecidas por la ley con el único fin de asegurar el reconocimiento y el respeto de los derechos y libertades de los demás, y de satisfacer las justas exigencias de la moral, del orden público y del bienestar general en una sociedad democrática.

3. Estos derechos y libertades no podrán, en ningún caso, ser ejercidos en oposición a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 30.- Nada en esta Declaración podrá interpretarse en el sentido de que confiere derecho alguno al Estado, a un grupo o a una persona, para emprender y desarrollar actividades (...) tendientes a la supresión de cualquiera de los derechos y libertades proclamados en esta Declaración.

“DISTRIBUIDO GRATUITAMENTE POR EL MINISTERIO DE EDUCACIÓN
PROHIBIDA SU VENTA”